

317.173

317 173(7)

7

1977

folklór archívum

7

1977

FOLKLÓR ARCHÍVUM

FOLKLÓR ARCHÍVUM

7

Szerkesztő: HOPPÁL MIHÁLY

MTA NÉPRAJZI KUTATÓCSOPORT

1977

Budapest

FOLKLÓR ARCHIVUM
kézirat gyanánt

**Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutatócsoportja**

Rövidítése: FA

Accepted abbreviation: FA

**Szerkesztőség: MTA Néprajzi Kutatócsoport
FOLKLÓR OSZTÁLY
1250 BUDAPEST Pf. 29.**

Készült a MTA KESZ Sokszorosító üzemében

HU ISSN 0133-3771 •

778718 MTA KESZ Sokszorosító. F. v.: Szabó Gyula

**MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA**

IMREH PÁL – HOPPÁL MIHÁLY
FEJFÁK ÉS TEMETŐK ERDÉLYBEN

A rajzokat készítette:

DOLÁK-SALY RÓBERT

BEVEZETŐ

*„Felhőkbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá visszasüt a nap, ádáz tusa napja;
Szemközt vele nyájas, szép zöld hegy-orum
Tetején lobogós hadi kopja.”*

(Arany János: Szondi két apródja)

*„Szondi vitéz harcolt lelkesen,
Drégel alatt nyugszik csöndesen,
Sírja felett kopján gyászlobogó, koszorú
Kopja tövén két szép ifjú.”*

(Arany János: A két apród)

A mai magyar népi kultúrának egyik jellemző jege a protestáns temetők fejfáinak különös, szép, semmihez sem hasonlítható világa. A kutatás számára egyértelműnek tűnt az a kézenfekvő érvelés, hogy a reformáció magyarországi elterjedésével terjedtek el a temetőkben a nem kereszt alakú sírjelek. Kétségtelen történeti tény, hogy alig néhány évtizeddel a Luther-i tanok meghirdetése után Magyarország egész területén egymás után alakultak protestáns gyülekezetek, sőt iskolákat is alapítottak a megreformált hitre tért főurak (pl. 1531 – Sárospatak). Természetes, hogy a katolikus egyház őrei nem nézték tétlenül a reformáció hazai térhódítását – hiszen a király is a római hitet vallotta – és ellenintézkedéseket hoztak. Különösen a XVII. század kezdetén léptek fel erélyesen a reformáció minden ágazata ellen. Mert közben hazánkban is hasonlóan Nyugat-Európához több ágra szakadt a reformáció, evangélikus, református, unitárius felekezetek jöttek létre. Minden valószínűség szerint ettől az időtől kezdenek külön temetkezni a katolikusok és a reformátusok – úgy tűnik, a gyűlölet, a vallási harc még a temetőkre is kiterjedt.

Ez a zavaros, nehéz emberi küzdelmekkel teli időszak lenne tehát az, amikor a protestáns hívek, hogy megkülönböztessék magukat másformájú sírjeleket kezdenek használni, mint korábban. Ráadásul a nemzet élet-halál harcát vívja a törökkel, minden nap „ádáz tusa napja” a betolakodó ellenséggel, minden nap hősök születnek és minden nap hősöket temetnek. Arany János három évszázaddal az események után költői képzelettel festi Szondi sírhantját, amikor azt írja: „sírja felett kopján gyászlobogó”.

A romantika századának költőjét még talán meg lehetne vádolni azzal, hogy a korabeli állapotokat – vagyis az egyes fejfák kopja formáját – visszavetíti a török elleni harcok idejébe, de ugyanez a két korabeli költőről, akik maguk is résztvettek a harcokban már nem feltételezhető. Egyszerű krónikások voltak ők, s ha nem is minden

kritika nélkül, de hihetünk szavaiknak különösen, amikor egybehangzóan arról írnak, hogy a vitéz halott sírjának fejéhez kopját állítottak.

Tinódi Lantos Sebestyén (szül. 1510–20 körül) így írt a Budai Ali basa históriája c. művében:

*„Jó Drégelnek vára lön basa kezében
Szondinak az testét vivék eleibe,
Fejét keresteté, az testhöz viteté,
Mint oly vitéz embört nagy szépen temetteté.
Jó dicséretben lön Szondi vitézsége,
Feje felé ír ott kopját feltétete.
Ságra és Gyarmatra basa eleredé,
De az két kastélban ő egy embert, sem lele.”*

A Gyulai Névtelen-nek nevezett ismeretlen költő pedig 1561 és 1566 között keletkezett és a Gyula várát védő vitézek harcairól szóló félszáz versszakos művében azt írta:

*„Magyar vitézeknek ő holt testeket
Magyar módon szépen temetteté, vala,
Kópiákat fejekhez ástak vala.”*

(Hét évszázad versei. I. köt. 273. old. Bp. 1966)

A Névtelen szemtanú – tehát egyidőben a protestánsok tarcali (1562), tordai (1563) és nagyenyedi (1564) zsinatjaival – nem arról ír, hogy reformata módon temetkeztek volna a végvári vitézek, hanem éppen „magyar módon” vagyis valamiféle régi szokás szerint. Különösen érdekes, hogy a budai basa némiképpen ismerhette ezt a szokást, mert az általa is becsült vitéz sírhantjára „egy írott kopját feltétete”. Ez utóbbi adat azt a feltevést is erősen megkérdőjelezi, amely szerint a török uralom alatt egyes városokban a török temetők turbános sírjeleinek is hatása lett volna a magyar fejfák kialakására.

Sokkal valószínűbb, hogy az egész ország területén a reformáció térhódítása megerősítette a régies típusú sírjelölési szokásokat. A kopjás temetkezés esetén tehát, ha gyelembe vesszük ezeket a XVI. századi, majd az újabban előkerült néhány korábbi (kora Árpád-kori), valamint a későbbi adatokat (pl. Orbán Balázs leírásait), akkor talán egyszer helyreállítható lesz, az adatok kritikai megrostálása után, a történeti folyamatosság képe. Vagyis erősen valószínűsíthető lesz egy nem kereszt alakú sírjel folyamatosság használata a magyarság körében – leltlégyen ez a sírjel *kopja* vagy akár *bálvány* (vagyis ember) alakú. Nehezen lenne másként megérthető az erdélyi (pl. korondi) zászlós „kopjafák” kialakulása, vagy az ország más vidékein az „ember-alakú” fejfáknak a keletkezése. Nem valószínű, hogy a reformáció–ellenreformáció és a török harcok közepette egy országosan egységes (minden táji eltérés ellenére is egységes) plasztikai formanyelv alakuljon ki máról-holnapra, mintegy felsőbb parancsra, – ráadásul a megszálló ellenség sírjeleinek alakját formázva, mint egyesek vélik – s éppen a kultúrának egyik

olyan, a régies vonásokat leginkább megőrző részében, mint amilyen a halottak tisztelése és a temetés szertartása.

A közelebbi és a távolabbi rokonnépek körében található hasonló jelenségeket talán szintén jobban figyelembe kell venni. Így például elgondolkoztató Grigorij Novickij leírása a vogulok megkeresztelkedéséről az 1714. évben: „Ez a nép (t. i. a vogul) eltér nyelvjárásában az osztjásokból: szokásaiban társas érintkezési formáiban pedig mindenben azonos azokkal. Ugyanúgy nincs semmiféle írásuk, sem állampolgári szokásaik, semmiféle művészetük, kézművességük nincs. Azonban közös, azonos élettevékenységük a halászat, a madárfogás és a vadászat. Szebbek, mint az osztjások, erősebbek és sokkal harciasabbak, és nem rontotta meg őket a kór, ami az osztjákat. Hozzá nemcsak csak szokásaiban hasonló, hanem balga hitében is megegyezik. Hiszen azonos ezek förtelmes bálványimádása és egyforma sokistenségük, mivel ugyanazon élettelen bálványokat tisztelik, az emberi képmásra faragott fát imádják, valamint tisztelget tanúsítanak valami kopjának és egyéb hasonmással nem rendelkező fadarab előtt hajlonganak. Ilyen eszmei közösségbe fonja ezeket hitetlenségük.” – „A fekete (füstös kémény nélküli) jurta falvakban néhány popricse távolságban Pelim városától istenként tiszteltek egy kopját, igazi bálványnak hitték, amelyet régi idők óta tiszteltek, követve őseiket azok sötétségében és vakságában, nagy buzgósággal tisztelték” (Grigorij Novickij: Rövid leírás az osztják népről (1715). Fordította: Ferincz István, Szeged, 1973. A vogulok megkereszteléséről az 1714. évben. 107. és 108. old.)

Ez az adat bizonyos fokig más megvilágításba helyezi egyfelől a honfoglaló magyarok lándzsás temetkezésére utaló adatokat, melyeknek nemrégiben elkészült egy mintaszerű összefoglalásuk (vö. Kovács László: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsás temetkezésük. Alba Régia, XI. 81–108), másfelől pedig e bevezető elején idézett költői híradásokat is.

Lássunk egy másik, mind ez ideig kellő figyelemre nem méltatott adatot a Volga környéki csuvasok köréből, akik a századforduló táján még sok helyen a mi fejfánkhoz hasonló egyszerűen faragott fa oszlopokat állítottak sírjelként. Idézzük P. V. Deniszov orosz nyelvű munkáját, amelyben a csuvasok pogány vallási ünnepeiről és népszokásairól ír, s amelyben egy ilyen sír-oszlop képét is közli (vö. a 150. old.): „Más általános évi megemlékezésektől eltérően az őszi ünnepeket jellemzik, megkülönböztetik a sokkal bonyolultabb megemlékező szertartások és azonkívül a „jupa” (szó szerint – „oszlop”) elkészítése fából, amely tulajdonképpen az elhunyt ábrázolása. – A szokás cselekvésekben, amelyek az „avtan szári”-val vannak pacsolatban, központi helyet foglal el a halott ábrázolása. Maga a szokás közvetlenül a jupa elkészítésével kezdődik, amely az erdőben történik. Ez utóbbi valószínűleg, amellet az ősi szokás mellett tanuskodik, hogy a halottakat erdőben temették el, melynek tovább élését etnográfusok megfigyelték a Volgamelléki finnugorok körében. Az erdőbe nemcsak az anyagért mentek, amely a jupa-hoz szükséges, de jöttek szent céllal is, mégpedig nagymennyiségű ünnepi eledellel – vagyis azzal a céllal, hogy az erdőben elkészítik az elhunyt képmását és hazaviszik, hogy résztvegyen a temetési vacsorán (jelen legyen az asztalnál). – A jupára, amely kétségtelenül a halottat szimbolizálja, a felső végénél mély bevéséseket csináltak, sőt néha a szemet, az orrot, a száját is kimetszették. (149. old.) – Sz. I. Rudenko megerősíti – saját személyes tapasztalataiból, amelyeket a pogány csuvasoknál szerzett –, hogy néhány jupán a női mell-ékszerek ábrázolása is megtalálható, vagy pedig a leány-kori ékszereké. –

„A jupa elkészítése után még ott az erdőben a tiszteletére lakomát készítenek a tűznél. Azt gondolva, hogy a jupa, szimbolizálja az elhunytat, aki résztvesz ezen az étkezésen. (150. old.) – (vö. Deniszov, P. V. Religioznije verovannyie csuvas (A csuvasok vallási hiedelmei) Csebokszari, 1959).

Ide kapcsolhatók Mészáros Gyula századeleji híradásai is s amelyek szintén jó topológiai párhuzamai a magyar „ember-alakú” fejfáknak. – „A fejfa (*juBa*) valami jó másfél méteres négyszögbetűre faragott faoszlop, a tetejét fejformára kigömbölyítik, s a nyakat jelképező bemélyedést is belefარagják. A keresztény csuvasok, mint az oroszok, keresztet tűznek a sírra.” (228. old.) „Estefelé aztán, úgy napszálltakor kimennek a temetőbe és kiviszik a sírdombra a fejfát. A fejfának ez a kivivése épp úgy folyik le, mint a rendes temetés.” (230. old.) – „... az északi csuvasok halotti tora, megfelel körülbelül a déli csuvas pumilke-nek. Egyszerűen csak fejfá-nak (*joBa*) nevezték, ámbár a fejfát nem ezen a napon szokták felállítani, hanem még a temetés napján ... Az elnevezés mindenesetre olyan régi fejfaállító szokásra mutat, mint amilyennel a déli csuvas nagy halotti tor alkalmával találkoztunk”. (234. old. – vö. Mészáros Gyula: A csuvas ősvallás emlékei. Budapest, 1909.)

E bevezetésnek nem lehet célja a fejfákkal kapcsolatos történeti kérdések összes oldalának megvilágítása, annyi azonban bizonyos, hogy további új adatok bevonására van szükség az összehasonlító vizsgálódások során. Erre minden lehetőség megvan, hiszen a Szovjetunióban újabban értékes tanulmányok láttak napvilágot, mint például: Poljakov, Sz. P.: *Etnicseszkaja isztorija szevero-zapodnoj Turkménii v szrednyije veka.* (Észak-nyugat Türkmenia etnikai története a középkorban) Moszkva, 1973.

*

A következőkben a bemutatásra kerülő fejfa anyag jobb megértése érdekében a fejfák általános jellemző vonásait foglaljuk össze.

A bemutatás során az a tény határozza meg szempontjainkat, hogy a temetőket és azon belül a fejfákat a kultúra jel-szerű megnyilvánulásainak körébe tartozó jelenségnek tartjuk. Az egyes jelrendszerek mindig egy adott társadalomhoz és kultúrához kötöttek, egy történetileg kialakult népcsoport, egy közösség használja azokat, a közlemények társadalmi szintű információ továbbadására. A jelrendszereket az üzenet közvetítés mindennapos társadalmi gyakorlata teszi élővé és hatékonyá. Kitűnő példája ennek a magyar temetők fejfái.

A magyar fejfák világa – különösen egy idegen, egy nyugat-európai utazó számára, de az átlagos magyar város lakó polgár számára is – az első pillanatban nem jelent mást, mint egy faragott oszlop „erdőt”, díszes faoszlopok néha még esztétikai élményt is nyújtó plasztikai hatását. Mivel mindannyian a természeti és társadalmi környezetben egyaránt a jelrendszerek közegeiben élünk, elgondolhatjuk, hogy a fejfák nem egyszerűen oszlopok, hanem jelentenek is valamit. Meg lehet fejteni az üzenetüket.

A hagyományos temetési rítus egyik legfontosabb tárgyi kelléke a sírjel. Ez kétféle lehet, a halott vallásának megfelelően; a katolikusoknál a kereszt, a protestánsoknál fejfa. A századforduló táján minden magyar temetőben a sírjelek alakjából következtetni lehetett a halott vallására, pontosabban arra, hogy a halott protestáns-e vagy sem, – ma már ez nem egyértelmű, mert jellegtelen, sablonokba öntött sírköveket állítanak fa-

luhelyen is, a faragott fejfák helyett. Fa helyett műkö, néhol bádogból készített emlékmű jelzi a sírt.

A *fejfa* elnevezése egyes falvainkban: „fütül való fa” vagyis a halott fejénél álló faoszlop. Erdélyben – ott sem egységesen – *kopjafa* vagy *gombfa*. Keményfából hasáb alakúra (a leggyakoribb a téglalap alakúra) kifaragott oszlop – kb. 2–3 m hosszú –, melyet a sírdomb azon részéhez szúrtak vagy ástak le, amely a halott feje fölött volt. A reformátusok az egész ország területén fejfát állítottak, tehát nem lokális jelenség, mégis a fejfák formaalakítása szélsőségesen a helyi hagyományban gyökerezik. Innen van az, hogy nagyon sokféle típusát ismerjük a magyar fejfáknak, s egy típuson belül is szinte falvanként más és más (sőt egy temetőn belül is eltérő) az egyes fejfák formája. A főbb típusok számbavételére a rendelkezésre álló nagy anyag ellenére mindmáig nem került sor (s ez nem feladata ennek a dolgozatnak sem), annyi azonban bizonyos, hogy az osztályozás csak a formai jegyek alapján lehetséges, ezekből a jegyekből a későbbiekben bemutatunk néhányat.

A különböző fejfátípusok minden eltérésük ellenére megegyeznek abban (a paraszti származású adatközlők szerint) –, hogy a fejfák részeit a köznép az emberi testrészek elnevezéseivel illeti. Így a fejfa *alsó* földbe ástott részét *lábnak*, a *középső* részt, amire általában írott szöveg került *törzsnek*, a felső részt pedig *fejnek* nevezték. Némely faluban még pontosabb és gazdagabb volt az egyes részek megkülönböztetése: pl. derék, mell, váll, nyak, fej, homlok, konty.

Egyes fejfáink alakja, valamint a nem egyértelműen emberalakú fejfáknál az emberre utaló elnevezések fennmaradása fejfáink antropomorf eredetére utalnak. Párhuzamként megemlíthető, hogy a távoli Szibéria és Altaj-hegység vidékein élő népek körében megismert adatok ezt a feltevést kellően alá is támasztják.

Ha a fejfák alakján kívül további részletekre is kíváncsiak vagyunk, látnunk kell, hogy egy-egy fejfán – vagy ha nyelvészeti analógiát használunk, azt mondhatjuk: egyetlen(fejfa)-mondaton belül milyen (plasztikai) díszítő *elemeket* találunk és nyilvánvaló, hogy ezek hordozzák a fontos információkat. A kutatók, különösen az újabb munkákban, kimutatták, hogy egyes fejfa típusok alakváltozatai ki tudják fejezni, vagyis jelzik a férfi–női oppozíciót. Vagy a fejfa egész alakja, vagy csak a fejfák csúcsainak – a fejnek – a kiképzése nyújt erről útbaigazítást. A női fejfák csúcsán leggyakoribb volt a csillag, a tulipán és a konty kifaragása, a férfiakénál pedig a „gomb” (gömb), süveg, sisak, kalap elnevezésű motívumok. A tulipán és a gömb szimbólikus jelentése nyilvánvaló utalás a halott nemére. A kalap, süveg és a konty elemek szintén világos értelmű jelek.

Az egyes faragó mesterek falvanként kialakítottak egy jellegzetes plasztikai motívum kincset, és ennek a stílus hagyománynak megfelelően építették fel, díszítették ki az egyes fejfákat, mint sírjeleket. Erdélyből ismerünk ilyen motívum repertoárt (vö. Kós Károly: *Népélet és néphagyomány*, Bukarest, 1972. 257. old.).

A magyar fejfák méretei, vastagságuk és magasságuk, valamint színük tekintetében is nagy változatosságot mutatnak. Az öregebb halottak vastagabb fából faragott fejfát kaptak, a fiatalok egészen vékonyat. A gazdagabb családok vastag, nagy fát faragtattak tekintélyes családtagjaik, – például a családfő – számára, a szegényebb ember szerényebb fejfával is beérte. Ugyanez állt a fejfák megmunkálására, díszítettségére – gazdagabb, dúsabb volt a díszítés, több az írott szöveg a fejfán, ha jobban megfizették a mesterembert.

A fejfák színe általában fekete, mivel olajos korommal, kátránnyal, vagy más fekete festékekkel festették be, egyrészt a gyász jelzésként, másrészt, hogy ezáltal jobban viselje az időjárás viszontagságait. A fiatalon elhaltak fejfáit viszont megkülönböztetésül nem festették be feketére, hanem kékre (vannak adataink Erdélyből zöldre és vörösre festett fejfákról is – vörösre festették az erőszakos halál által meghaltak fejfáit). Halvány kékre festett fejfákat még ma is látni egy alföldi falu temetőiben (Nádudvaron).

A fejfák legtöbbször van egy olyan oldal lap, amely arra szolgál (és rendszerint a sír felé néz!), hogy oda speciális vésőkkel a mesteremberek írott szöveget illetve meghatározott szimbólumokat vésnek – ez tehát egy teljesen más, finomabb fa megmunkálási technika, amelyet szintén felhasználnak! A magyar fejfák leggyakoribb díszítő motívumai: a nap-szimbólum vagy rozetta (egy körben körzővel könnyen kialakítható ábra), a szomorúfűz (*Salix babylonica* L.) – néha a halott lelkét jelképező madárral ábrázolták –, a tulipán, amelynek ábrázolása igen gyakori és az életfa-szimbólumkörrel rokonítják.

Ezenkívül a fejfák homlokára gyakran felvésték a halott foglalkozását jelképező szerszámot: ácsnak a szekercét, kovácsnak a kalapácsot, halásznak a halat, cigánynak a hegedűt.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a fejfák (természetesen nem minden típus) egy sor jelentős szembenállást formai jegyekkel fejez ki. Némileg egyszerűsítve: a férfi–női oppozíciót faragással (pl. gomb-tulipán), az öreg–fiatal ellentétet színezéssel (a fekete és kék felhasználásával), a gazdag–szegény ellentétet pedig az oszlop méreteivel. A férfi–női, öreg–fiatal, gazdag–szegény, férfi szimbólum–női szimbólum, fekete–kék, vastag–vékony ellentétpárokkal (valamint az egyes vésett szimbólumok meglétével ill. hiányával) jellemezni lehet az egyes fejfákat, hasonlóan ahhoz, ahogy a nyelvészetben a fonológiai megkülönböztető jegyeket használják. Nemcsak hogy le lehet írni minden fejfát, de ezen jegyek segítségével meg lehet fejteni olyan fejfák üzenetét is, melyekről az adatgyűjtés időpontjában semmit sem jegyeztek fel.

A nagy formagazdagság, a típus variációk nagy száma tulajdonképpen egyetlen jelentést hordoz: egy halott van a sírban. Tehát maga a jel a halottra utal, vagyis a sírban nyugszik egy:

férfi – nő
 öreg – fiatal
 gazdag – szegény
 református – (katolikus)

Itt kell beszélni azokról a verbális – pontosabban írott – formában megjelenő információkról, melyeket a fejfákra rávéstek: számok: évszámok a halott születésének és halálának dátuma, életkora; szövegek: a halott neve, fejfa versek (sokszor humorosak). Sztereotip kifejezések: Itt nyugszik... Béke poraira...; ABFRA – A Boldog Feltámadás Reménye Alatt.

Mindezek az itt felsorolt jelentésrétegek rávilágítanak arra, hogy egy tárgy – jelen esetben a fejfa – amely jelként funkcionál, a jelentések milyen bonyolult láncolatán kapcsolódik az ünnepi szokásokhoz, a hétköznapi cselekvések, a társadalmi rétegek, a hiedelmek, a verbális és képi-ornamentális sztereotípiák világához.

Amikor a jel és használója közötti viszonylatokat vizsgáljuk, akkor arra kell gon-

dolni, hogy itt nem másról, mint a jel társadalmi beágyazottságának kérdéseiről folyik a szó. A társadalmi itt azt jelenti, hogy az ember a társadalomban tud jeleket létrehozni, éppen azért, hogy általuk jelentéseket közöljön társaival. Ezért egyfelől kiszélesíthető a társadalmi kontextus fogalma egészen a „kulturális kontextus” értelmében, amibe beletartozik a nyelvi és a hiedelem kontextus (a világkép), másfelől szűkebbre véve a kört, az adott falu társadalma, a magyar népművészet, a temetési rítus, a temető, vagy más mindennapi tárgyak környezete.

A stílus problémája ide szorosan kapcsolható kérdés. Közhelyként hathat az a megállapítás, hogy egy stílus – legyen az akár egy népművészeti ág stílusa – mindig egy történetileg adott szocio-kulturális közösség produktuma. A közösség kialakítja a maga beszéd *stílusát* – vegyük szélesebb, a dialektus értelmében a beszéd stílust, s terjesszük ki a tárgyak nyelvére is – minden csoport, s benne minden egyén kialakítja tárgyi világának stílusát. Nem kétséges, hogy minden nyelv-közösségben, minden beszélő számára létezik a nyelvnek az egysége. A magyar kultúrában a fejfák egy olyan jelnyelv, amelynek több stílus irányzata, helyi nyelvjárása van. Még sokan ismerik a fejfának, mint sírjelnek az átfogó jelentését, de már csak nagyon kevesen tudják a fejfák színéből, alakjából, méretéből adódó jelentéseket. Sőt, mint vallási kisebbségnek a sírjelét a városi lakosság már nem is igen ismeri fel.

Van a stílus kérdésének a közösségin kívül egyéni oldala is. Imreh Pál dr., akinek 1929-es és 1969-es gyűjtéseiből áll az itt közlésre kerülő anyag (gyűjtésének alig negyede) jegyezte fel szülőföldjén Olthévizen, ahol nagyanyjának révén a fél falu rokona volt, hogy Fóri István (1850–1934) fejfafaragó egyénisége, művészi készsége és ügyessége milyen nagy hatással volt – mind a mai napig – a falu fejfa készítőire. Sőt a századforduló táján szinte egyedül ő volt az, akit felkértek erre a munkára. Ezzel szemben Sárvasáron tizenkét ácsmester felváltva faragta a fejfákat – az idős adatközlők visszaemlékezése szerint. Érdekes helyi motívumok alakulhattak így ki, pl. a kampó alakú fejfa csúcsáról azt mondták, hogy a juhászok kampóját szimbolizálta, a kucsmaszerű gomb a fiú halottat, a „sisak” pedig a hadviselt férfit jelezte. A falusi mesteremberek és kézművesek, akik a fejfákat készítették, faragták és vésték bármennyire is szabadon bánhattak a motívum kinccsel, mindig szigorúan a közösség ellenőrzése alatt álltak. A konvenció és a kész forma-rendszer volt a fő rögzítő és ízlésirányító hatalom a paraszti kultúrában, a formák normatív ereje lényegesen nagyobb volt az egyéni invenciónál, találékonyságnál – állapította meg évtizedekkel ezelőtt Ortutay Gyula. Ehhez járult még a szerszámok és a megmunkálendő anyag azonossága – s így érthető, hogy ugyanazok a motívumok kerültek a fejfákra és a kapufákra, a mestergerendákra és a ládákra. Ezek az ősrégi jelek (pl. a napszimbólum) természetesen a szomszédos népek körében is megtalálhatók, szintén sírjeleken (pl. szlovákoknál). E rajzolt jeleknek éppen az egyik jellemző tulajdonságuk az, hogy rendkívül időtállóak.

Sok tennivaló van még a magyar fejfák kutatása terén – ezért is van szükség minél több ilyen vagy ehhez hasonló gyűjtemény megjelentetésére. Hiszen, ha még nem is teljesen bizonyított, de egyre valószínűbb, hogy a református temetők sírjelei régi, minden bizonnyal még a kereszténység előtti hagyományt őriznek.

A FEJFÁK ADATAI

1. Szenczi Molnár Albert fejfája*			
Kolosvár, Házsongárdi temető			200 x 23 x 22
2. Bánffyhunяд			120 x 18 x 12
3. Bánffyhunяд			200 x 20 x 10
4. Bánffyhunяд			210 x 20 x 10
5. Bánffyhunяд			
6. Bánffyhunяд	(fiúgyermek) zöld		70 x 15 x 12
7. Bánffyhunяд			
8. Bánffyhunяд			
9. Bánffyhunяд			
10. Bánffyhunяд	(kislány)		120 x 10 x 12
11. Magyargyerővásárhely		(1898)	160 x 20 x 18
12. Bikal		(1902)	200 x 18 x 4
13. Magyargyerővásárhely		(1899)	140 x 18 x 12
14. Bikal			
15. Bikal			
16. Nyárszó			
17. Magyargyerővásárhely			
18. Magyargyerővásárhely			
19. Sárvásár			
20. Nyárszó			
21. Nyárszó	(férfi)		
22. Nyárszó			
23. Nyárszó			
24. Nyárszó	(nő)		
25. Nyárszó			
26. Sárvásár		(1952)	
27. Sárvásár		(1909)	
28. Sárvásár			
29. Sárvásár			
30. Nyárszó			
31. Sárvásár		(1922)	170 x 25 x 20
32. Sárvásár	(fiú)		110 x 15 x 10
33. Sárvásár	(anya)	(1947)	140 x 20 x 10
34. Sárvásár	(leánya)		60 x 12 x 10
35. Sárvásár	(pásztor)		140 x 18 x 8
36. Sárvásár			100 x 18 x 12
37. Sárvásár	(anya)		150 x 30 x 12
38. Sárvásár	(fia)		80 x 10 x 10
39. Sárvásár			110 x 18 x 8
40. Sárvásár			180 x 20 x 15
41. Sárvásár		(1909)	150 x 18 x 12
42. Sárvásár			120 x 25 x 15

43. Sárvasár		(1942)	180 x 20 x 15
44. Sárvasár – Ácskörzővel készített nap-ábrázolás			
45. Sárvasár	(pásztor)		
46. Sárvasár			
47. Sárvasár – Napábrázolás a fejfák homlokáról			
48. Sárvasár		(1909)	150 x 20 x 10
49. Sárvasár			120 x 25 x 14
50. Sárvasár			120 x 25 x 12
51. Sárvasár – Nap ábrázolás			
52. Sárvasár		(1939)	180 x 18 x 14
53. Körösfő			130 x 25 x 18
54. Körösfő	(nő)	(1967)	140 x 25 x 15
55. Körösfő		(1938)	130 x 20 x 15
56. Körösfő			130 x 15 x 10
57. Körösfő		(1967)	120 x 25 x 10
58. Körösfő			50 x 10 x 10
59. Olthévíz		(1930)	140 x 18 x 15
60. Homoródhévíz		(1930)	140 x 18 x 15
61. Homoródhévíz – Fóri István faragó munkái a homoródhévízi fejfák			170 x 20 x 15
62. Homoródhévíz			110 x 15 x 10
63. Homoródhévíz			110 x 15 x 10
64. Homoródhévíz			110 x 20 x 12
65. Homoródhévíz			160 x 18 x 12
66. Homoródhévíz			140 x 18 x 10
67. Homoródhévíz			170 x 20 x 15
68. Homoródhévíz			180 x 18 x 12
69. Homoródhévíz			150 x 20 x 12
70. Homoródhévíz			140 x 18 x 12
71. Homoródhévíz		(1934)	190 x 22 x 14
72. Homoródhévíz			80 x 15 x 10
73. Homoródhévíz			80 x 15 x 10
74. Homoródhévíz			100 x 18 x 12
75. Homoródhévíz			100 x 18 x 12
76. Homoródhévíz			80 x 18 x 10
77. Homoródhévíz			100 x 22 x 15
78. Homoródhévíz			120 x 18 x 10
80. Homoródhévíz	(férfi)		110 x 18 x 12
81. Homoródhévíz	(nő)		80 x 18 x 12
82. Homoródhévíz			70 x 15 x 10
83. Homoródhévíz			50 x 15 x 10
84. Homoródhévíz			120 x 18 x 12
85. Homoródhévíz			80 x 18 x 10
86. Homoródhévíz			70 x 15 x 10
87. Homoródhévíz			130 x 18 x 14

88. Homoródhévíz		140 x 18 x 14
89. Homoródhévíz		80 x 15 x 12
90. Homoródhévíz – „Sisak” csak hadviselt embernek járt Fóri István (1850–1934) közlése		
91. Homoródhévíz		180 x 20 x 15
92. Homoródhévíz	(anya)	
93. Homoródhévíz	(leánya)	
94. Homoródhévíz		120 x 20 x 15
95. Homoródhévíz		80 x 16 x 10
96. Homoródhévíz	(1902)	70 x 18 x 16
97. Homoródhévíz		190 x 16 x 10
98. Homoródhévíz	(1921)	90 x 18 x 10
99. Homoródhévíz		130 x 22 x 14
100. Homoródhévíz		120 x 25 x 15
101. Datk	(1951)	180 x 18 x 12
102. Datk		160 x 14 x 12
103. Datk		170 x 16 x 12
104. Datk		170 x 20 x 12
105. Datk		100 x 10 x 10
106. Datk		100 x 10 x 10
107. Datk		60 x 8 x 8
108. Datk		80 x 10 x 10
109. Datk		80 x 14 x 10
110. Datk		100 x 10 x 10
111. Datk		60 x 14 x 10
112. Datk		180 x 25 x 15
113. Datk		70 x 10 x 10
114. Datk		70 x 10 x 8
115. Datk		160 x 12 x 12
116. Datk		120 x 16 x 12
117. Datk		110 x 18 x 14
118. Datk		120 x 16 x 12
119. Datk		160 x 12 x 12
120. Datk		110 x 18 x 14
121. Datk		110 x 16 x 10
122. Datk	(1967)	150 x 18 x 12
123. Alsórákos		200 x 14 x 14
124. Alsórákos		150 x 10 x 10
125. Alsórákos		90 x 10 x 10
126. Alsórákos		150 x 10 x 10
127. Alsórákos		200 x 12 x 12
128. Alsórákos		150 x 15 x 10
129. Alsórákos – Pap Dénes faragómester munkája.		
130. Alsórákos		180 x 12 x 10
131. Alsórákos		170 x 18 x 12

132. Alsórákos		180 x 20 x 12
133. Nagyajta	(1936)	130 x 20 x 12
134. Nagyajta		200 x 20 x 12
135. Nagyajta	(1890)	120 x 18 x 12
136. Nagyajta		120 x 18 x 12
137. Nagyajta	(1938)	130 x 20 x 12
138. Nagyajta		180 x 20 x 12
139. Középajta	(1943)	230 x 20 x 16
140. Középajta		120 x 18 x 16
141. Középajta		220 x 18 x 18
142. Középajta		140 x 18 x 12
143. Középajta		120 x 16 x 10
144. Középajta	(1913)	180 x 20 x 15
145. Középajta		170 x 20 x 12
146. Középajta		160 x 35 x 25
147. Középajta		
148. Középajta		
149. Bölön		80 x 15 x 15
150. Bölön		140 x 30 x 20
151. Bölön	(1938)	200 x 25 x 15
152. Bölön		170 x 25 x 14
153. Bölön		140 x 30 x 15
154. Bölön		60 x 20 x 15
155. Bölön		70 x 20 x 15
156. Bölön		120 x 20 x 14
157. Bölön		90 x 15 x 15
158. Bölön		160 x 40 x 30
159. Bölön		100 x 14 x 14
160. Bölön		200 x 40 x 25
161. Bölön		80 x 15 x 15
162. Bölön		120 x 35 x 30
163. Sepsiszentgyörgy		220 x 30 x 16
164. Sepsiszentgyörgy –	kőből készített fejfa alakú síremlék –	
165. Sepsiszentgyörgy	Gödeházán lakó sírkő készítő munkái	
166. Sepsiszentgyörgy		
167. Sepsiszentgyörgy		
168. Martonos	(hengeres forma)	100 x 7
169.		100 x 15 x 10
170.		120 x 10
171.		100 x 10
172.		80 x 25
173.		100 x 12
174. Homoródalmás –	kőből készített síremlékek, melyeknek alakja a fejfákra emlékeztet.	

175. Homoródalmás

176. Homoródalmás

177. Oklánd – a második világháborúban
elesettek emlékére állított fejfa

178. Székelyudvarhely 180 x 30 x 20

179. Székelyudvarhely 120 x 12 x 12

180. Székelyudvarhely (1961) 180 x 25 x 20

181. Székelyudvarhely – bádogból készített munka

182. Székelyudvarhely 140 x 12 x 12

183. Székelyudvarhely 220 x 30 x 20

184. Székelyudvarhely – A papkerti római katolikus temetőben
három fejfa található. Pál István prelátus két székely szintén katolikus barátjával végrendeletileg meghagyta, hogy fejfa síremléket állítsanak közös sírjukra.*

187. Farkaslaka – Tamási Áron fejfája*

*Mindhárom síremlék mai és városi továbbélése a falusi, paraszti fejfa állítás szokásának – a néprajztudomány elméleti elnevezésével: jellegzetes folklorizmus, s mint ilyen korunkra jellemző adatokat hasznosnak véljük közölni.

MOTIVUMOK**Életfa**

3, 4, 5, 8, 9, 12, 19, 151, 165, 181.

Tulipán

8, 9, 54, 58, 92, 93, 104, 118, 181.

Nap (rosetta)

44, 47, 49, 51, 57, 115, 118, 120, 122, 151, 157, 159, 163, 175.

Faragott tulipán

11, 13, 16, 19, 27, 33, 39, 59, 66, 67, 72, 73, 76, 77, 79, 103, 104, 115, 128, 154, 163, 165, 177, 178, 181, 184.

Férfi

21.

Nő

24, 33, 54, 92.

Fiú

6, 32, 38.

Leány

10, 34, 93.

TEMETŐK

- Alsórákos (Racosul de Jos) 123–132.
Bánffyhunyadi (Huedin) 2–10.
Bikal (Bicalat) 12, 14, 15.
Bölön (Belin) 149–162.
Datk (Dopca) 101–122.
Farkaslaka (Lupeni) 187.
Homoródalmás (Meresti) 174, 175, 176.
Kolozsvár (Cluj-Napoca) 1.
Körösfő (Izvorul Crisului) 53–58.
Középjáta (Aita Medie) 139–148.
Magyargyerővásárhely (Minastireni) 11, 13, 17, 18.
Martonos (Martinis) 168–173.
Nagyjáta (Aita Mare) 133–138.
Nyárszó (Nearsova) 16, 20–25, 30.
Okland (Ocland) 177.
Olthévíz (Hoghiz) 59–100.
Sárvásár (Saula) 19, 26–29, 31–52.
Sepsiszentgyörgy (Sfintul Gheorge) 163–167.
Székelyudvarhely (Oderheiul Secuiesc) 178–186.

SUMMARY

Hungarian ethnosemiotic research examines some cultural traits as revealed in signs of the traditional life style of the "proper peasants". Sign systems are always defined in the terms of a given society and culture and historically formed ethnic group or community employs these for the purpose of social communication. Everyday usage of this transmission of information gives life to these sign systems.

At first glance the Hungarian wooden grave posts – especially for a foreigner, for example a Western European traveller, but for the average Hungarian city dweller as well – means nothing else but a carved wooden column, which as ornamental sculpture, might impress them as aesthetically pleasing. Since we all live in both a natural and a social environment, in the continuum (medium) of the sign systems, our intuition suggests that the wooden grave posts are not simply columns, but also mean something. It is necessary to unravel, decode their messages – this is the task before us. We are inclined to accept that all cultural artifacts – acts, objects or events – are only conceivable as manifestations of sign systems.

One of the basic ideas of the semiotic approach is that all phenomena are regarded as languages, in other words, the manifestation of a code. In this approach any communication system that makes use of specifically arranged symbols is regarded as a language. In the peasant societies of Easter Europe a number of well elaborated codes (ie. sign systems) functioned in the traditional peasant life.

We have chosen for the subject-matter of presentation one of the well definable systems of signs of Hungarian peasant culture. The most important material prerequisite of a traditional, village funeral rite is the grave-signs (grave-markers). There are two possible alternatives varying in accordance with the religion of the deceased: for the Catholics a cross, for the Protestants a wooden grave post. Thus, in every Hungarian cemetery at the turn of the century it was possible to infer the religion of the dead from the shape of the grave marker. Today this is not so clear-cut because characterless, stereotypical tombstones are put up in place of carved wooden grave posts in village districts as well.

Hungarian ethnographers, who have dealt with the question of wooden grave posts, at present have taken approximately ten thousand photographs, and in the last few years several valuable studies of a comprehensive character have been published as well (for example in *Folklór Archivum* No. 2.).

The name for a wooden grave post in several areas is: "fejfa", or "fütül való fa" a wooden column standing at the head of the dead; in Transylvania, "kopjafa" wooden headboard, a column – approximately 1–2 meters long – carved out hardwood in the shape of log (the most common rectangular), which was sunk or sunk into the ground at the place of the grave mound above the head of the deceased. Protestants put up

wooden grave posts throughout the entire country; therefore these are not local occurrences. Nevertheless, the rendering of the form of the grave post is deeply rooted in local tradition. As a result, we are familiar with a great number of different types of Hungarian grave posts. The individual forms of the grave posts of a particular type also differ from village to village (they even vary with one cemetery). Despite the large amount of material available, a definitive typology has hitherto not yet been prepared.

In spite of the fact that there exist variants for every diverse type of grave post, they agree in one aspect, specifically that, according to an informant of peasant origin, the common people refer to the grave posts with the names of parts of the human body (although most of them rather resemble modern abstract statues). Thus, they referred to the lower section which was stuck into the ground as the leg, the middle section as the trunk, where in general the inscription appeared, and the upper section as the head. In some villages the terminology was richer and more exact. For example, they differentiated the following sections on the grave post: waist, chest, shoulder, neck, forehead, and bun of hair. The survival of names which refer to the human body among certain forms of our grave posts, as well as grave posts not of human shape, refer to the anthropomorphic origin of these posts (grave markers). Data collected among the circle of related peoples in the distant Siberian and Altaic regions duly support this assumption. We are familiar with grave posts which are copies of the human form from all areas of the country. Hungarian grave posts shaped like the human body and their Far Eastern parallels (wooden and stone grave markers in human shape) evidently are of an iconic character, yet grave posts carved in abstract form obviously arose from the substitution of human shaped posts as well. Therefore, the signs in all probability evolved a long time ago, in the era before the use of writing: it was necessary to communicate a series of information in the language of its non-figurative sculptural formation, whether the person in question was a man or a woman, old or young, rich or perhaps poor.

It is evident that the elements of the system contain the relevant information, therefore the crucial matter to be examined is what sort of sculptural ornamental elements may be found on a wooden grave post – to employ a linguistic analogy, within a single sentence. Scholars, especially in more recent works on grave-signs, have shown that the variations in form of the different types of grave posts are able to express, indicate the male and female opposition. The whole shape of the grave post or even just details on the peak – the head – offer important pieces of information. The most common motifs carved onto the peak of a woman's grave post were a star, a tulip or a bun (of hair), whereas on a man's grave post were the motif referred to as a knob (sphere), fur cap, helmet or hat. The symbolic significance of the tulip and sphere motif are obviously sexual. On the level of motifs, the hat, fur cap and bun are iconic signs.

In each village the individual wood-carvers (gravesign makers) developed a wealth of sculptural motifs, a traditional repertoire of motifs and in compliance with stylistic conventions they constructed – decorated – the individual grave posts as actual signs. From Transylvania – where our material was collected – we are familiar with such motif repertoires. A man's wooden grave post is composed of the following elements: head, neck, sphere, half-sphere 'sweet-bread' (resembles a loaf of a type of Hungarian sweet-bread), chest, leg; the constituent elements of a woman's post: tulip, neck, glass beads (necklace), star, sphere "sweet-bread", etc. A craftsman of wooden grave posts

constructed a single post from this "vocabulary" of the decorative elements. He had a modicum of freedom in that it was not always necessary to employ every motif and element could possibly be invented. In essence it was only necessary to attend to the proper formation of the head as the ultimate motif.

With regard to the dimensions of Hungarian grave posts, a great diversity is displayed in their width and height, as well as in their colour. Grave posts carved from thicker logs were set up for those who died at an old age; those who died young were given quite thin posts. Wealthier families had grave posts carved out of thick, huge logs for their prestigious members – for example, the head of the family, the head of the patriarchal joint family. A poor man was content with a more humble grave post. The same was true of the workmanship and ornamentation of grave posts – the ornamentation and decoration was richer, more elaborate, the inscription on the post longer if the artisan was better paid.

Generally black is the colour of wooden grave posts, since they were painted with oily soot, tar, or other paint: on the one hand, as a sign of mourning, on the other hand, so that it could bear up to the adversities of the weather. However, to distinguish those who had died young, they painted their grave posts blue instead of black. (Data has been collected in Transylvania concerning grave posts painted green or red – posts painted red indicated those who had suffered a violent death.)

The majority of the grave posts have a side plate, which offers a place (and which systematically faces the grave) for the artisans to engrave the inscription, which is done with special chisels. The engraving of specific symbols requires an entirely different technique. The most common decorative motifs of Hungarian grave posts are: the sun symbol (a figure easily drawn with a compass), a weeping willow (*Salix babylonica* L.), and occasionally a representation of a bird symbolizing the deceased's spirit. Sometimes the willow stands on a hill, but representations without a hill (the tulip) are extremely common and they trace these back to illustrations of the tree of life.

In addition, the tool symbolizing the deceased's profession was often engraved onto the 'forehead' of the grave post; a hatchet for a carpenter, a hammer for a blacksmith, a fish for a fisherman, a violin for a gypsy.

In sum, we may say that wooden grave posts (naturally not every type) express a series of semantic oppositions in their forms' features. Simplified somewhat: the opposition of man versus woman is expressed in the carving (e. g. knob – tulip), age versus youth in colouring (the use of black or blue), and wealth versus poverty in the dimensions of the column. By the pairs of contrasts of male-female, old-young, wealthy-poor, male-female symbols, black-blue, thick-thin (by the existence or lack of the single carved symbols as well) – it is possible to characterize the individual wooden grave posts, similar to the usage of phonological distinctive features in linguistics. It is possible to describe every grave post with the aid of this system.

Here it is necessary to speak of that information which appears in verbal form which was carved onto the grave post: numbers: date of birth and death of the deceased, date, age; inscription: name of the deceased, grave post verses (often humorous); stereotype expressions: "Here lies" or "May he rest in peace"; abbreviations: ABFRA – A Boldog Feltámadás Reménye Alatt (In the Hope of Joyous Resurrection).

On the levels of meaning here cast light upon the fact that an object – in the

present case a wooden grave post – which functions as a sign, is related by means of an intricate succession of meanings to the world of ceremonial rites, everyday actions, social layers, beliefs, and verbal and ornamental stereotypes.

It is necessary to examine the sign's social context. Here social bears the implication that man may originate signs only within a society, precisely for the reason that he communicates by means of these signs. Therefore, on the one hand, the concept of social context may be expanded to coincide with the concept of the "cultural context" which embraces the language and beliefs (or worldview). On the other hand, the more limited sphere – for example, the contexts of the society of a given village, Hungarian folk art, the funeral rite, cemetery, or other everyday objects.

In the Hungarian culture, wooden grave posts constitute a sign language which has various trends of style and regional dialects. And although many people know the over-all meaning of the wooden grave post as a grave marker, nevertheless, very few people know the meaning of the grave post's colour, form, etc.

The question of style, beyond its social aspects, has an individual aspect as well. No matter how freely the village artisans and craftsmen, who produced, carved, chiseled the wooden grave posts, could manipulate the treasure of motifs, they were always under the strict control of the community. Convention and the ready-made form system was the chief stabilizer and controlling authority on peasant culture; the normative strength of the forms was considerably greater than individual ingenuity and inventiveness. Moreover, the uniformity of tools and workable materials also plays a part – and so it is understandable that the same motifs appeared on the gate post, main beam, and chests, as those which appeared on the grave posts (e. g. the sun symbol). The characteristic property of this type of signs is that it is extremely long-lived.

Hungarian scholars do agree that with all certainty Protestant grave markers still preserve pre-Christian tradition.

We venture to say that visual conventions are better preserved, if not so much in the memory of the individual, but rather in the cultural memory of the community.

Since folk art, precisely on account of its conventional and traditional character, employ primarily symbols, as well as iconic signs (like the kind of the wooden grave posts), it may be considered a sign system. Therefore, it constitutes a sign system because it also transmits messages. Grave markers or grave-signs explicitly the carved wooden grave posts, is one of such functioning sign systems in the Hungarian folk art.

INDEX of DECORATIVE MOTIFS**Tree of Life**

3, 4, 5, 8, 9, 12, 19, 151, 165, 181.

Tulip

8, 9, 54, 58, 92, 93, 104, 118, 181.

Sun

44, 47, 49, 51, 57, 115, 118, 120, 122, 151, 157, 159, 163, 175.

Carved tulip

11, 13, 16, 19, 27, 33, 39, 59, 66, 67, 72, 73, 76, 77, 79, 103, 104, 115, 128, 154, 163, 165, 177, 178, 181, 184.

Man

21.

Woman

24, 33, 54, 92.

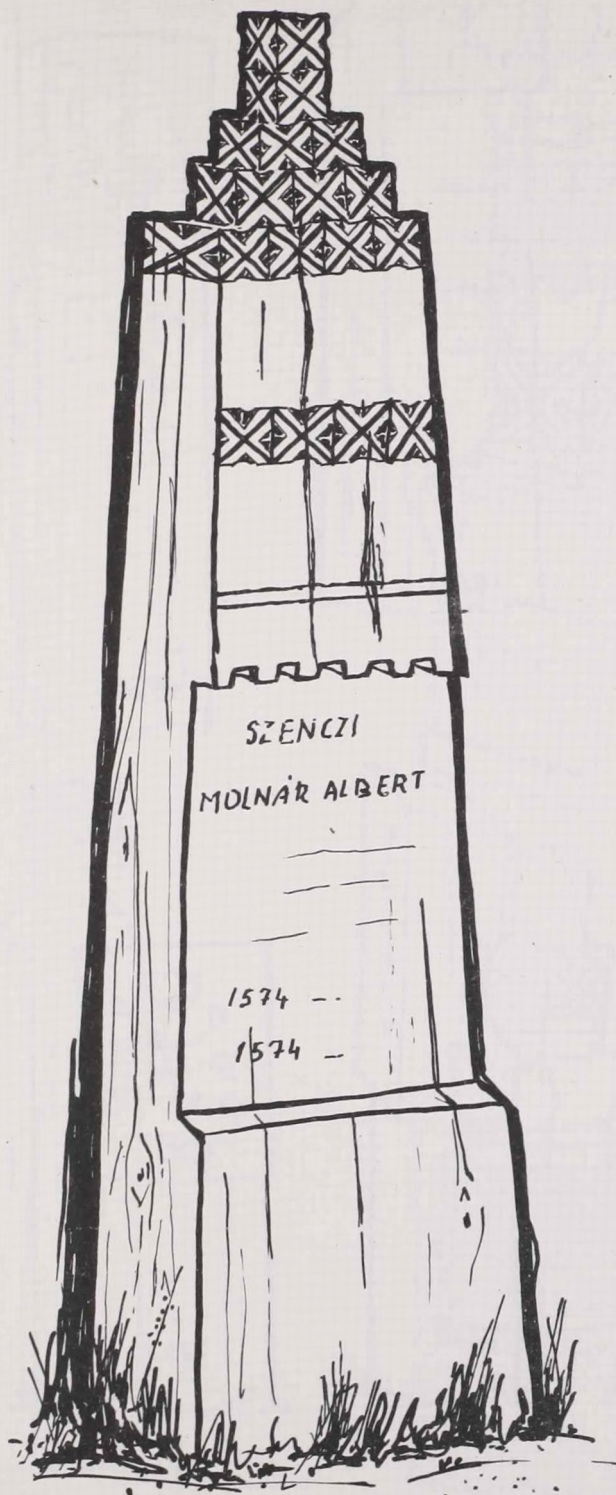
Boy

6, 32, 38.

Girl

10, 34, 93.

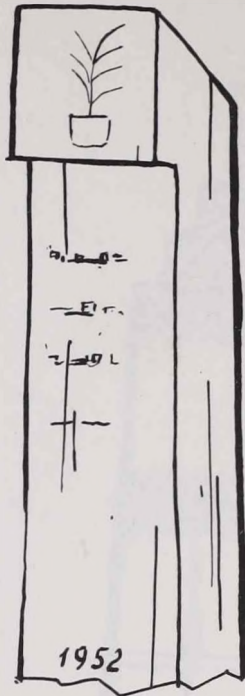

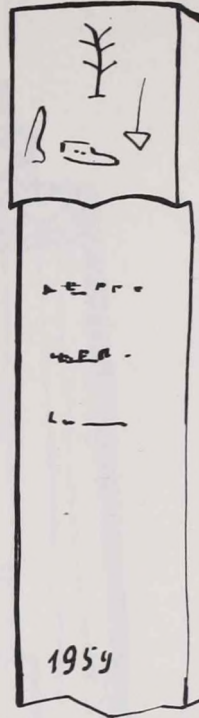
2

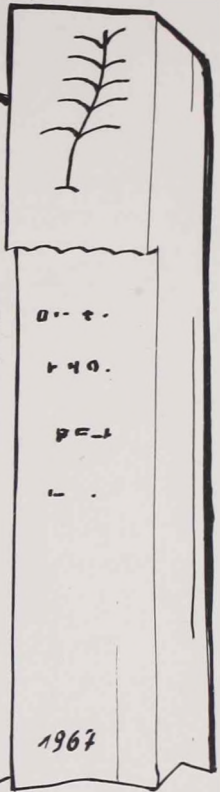
3

4

5

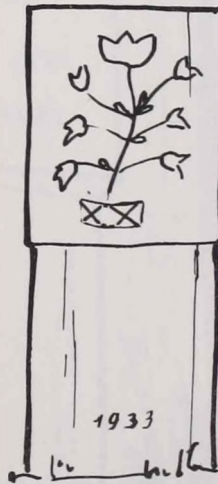
6

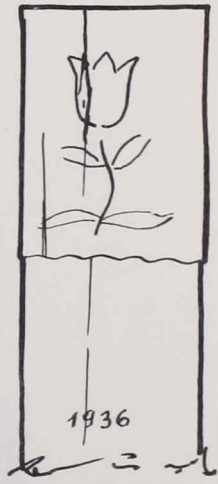
7

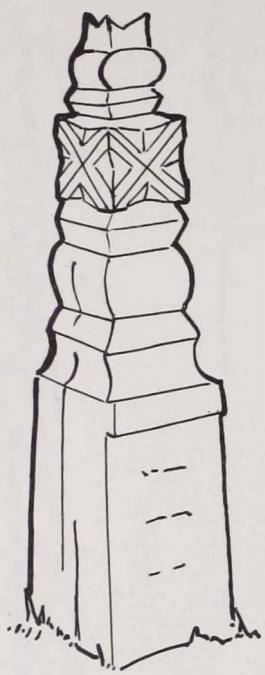
8

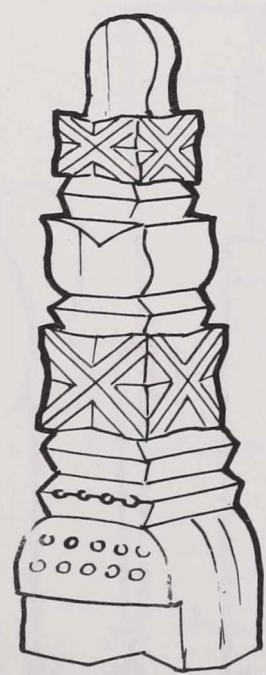
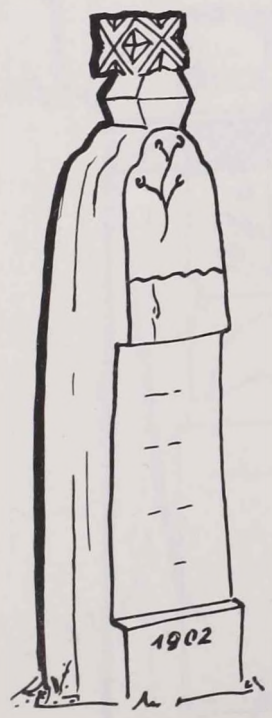
9

10

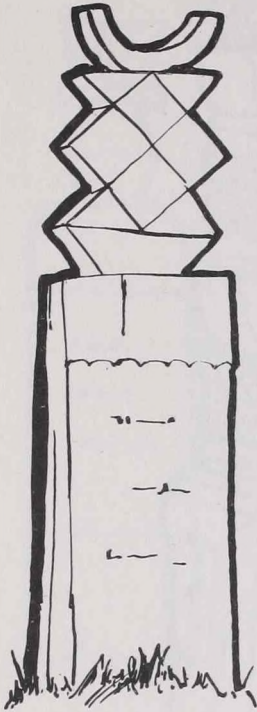
11

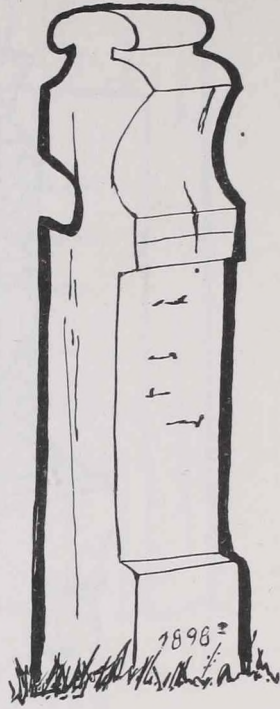
12

13

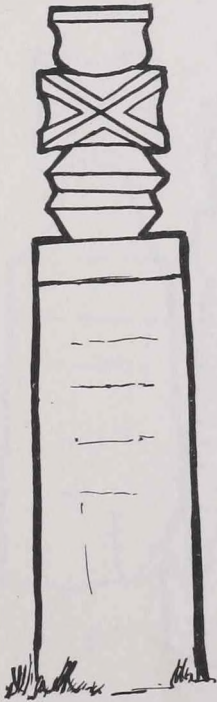
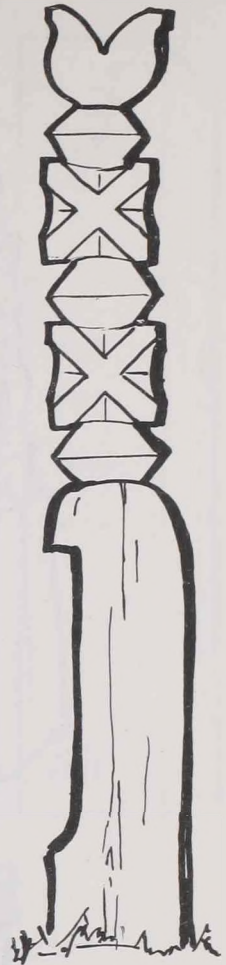
14

15

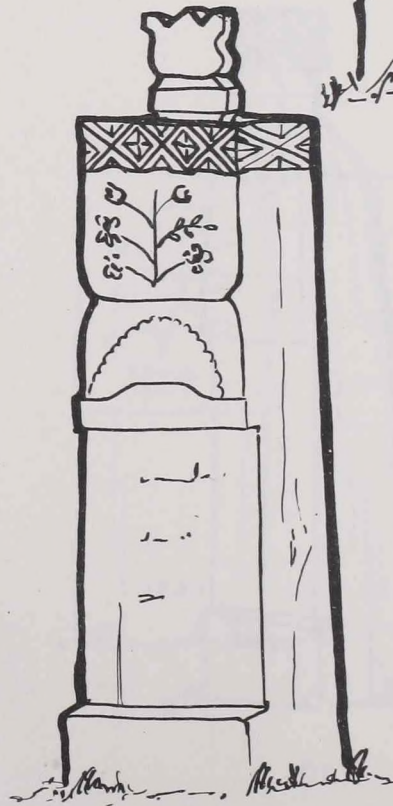
16

17

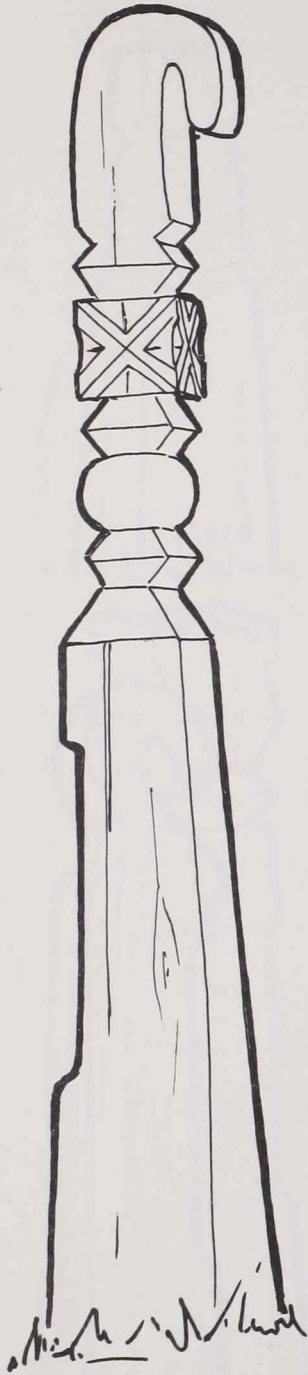
18

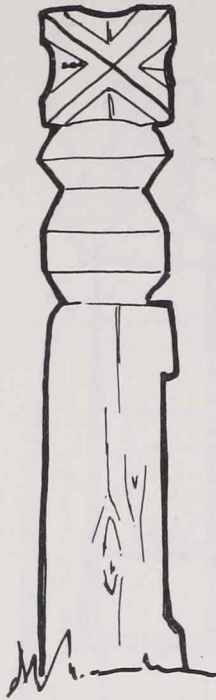
19

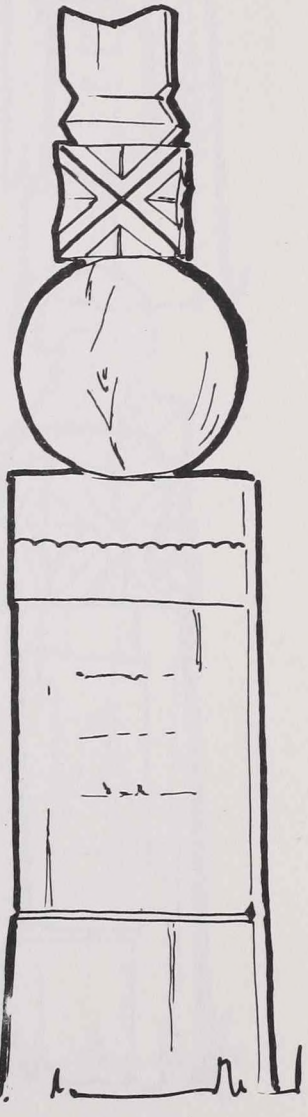
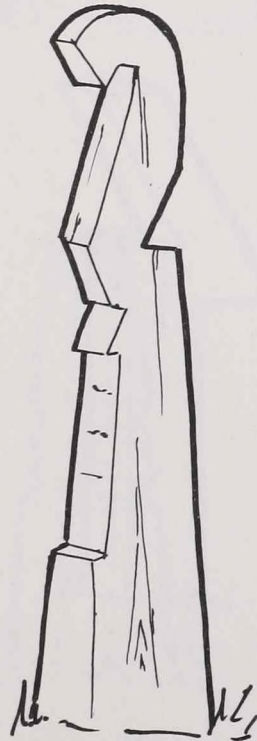
20

21

22

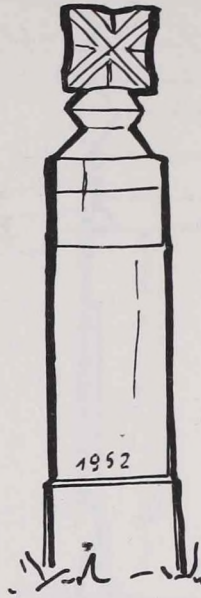
23

24

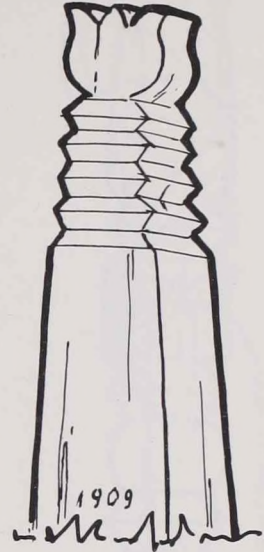
25

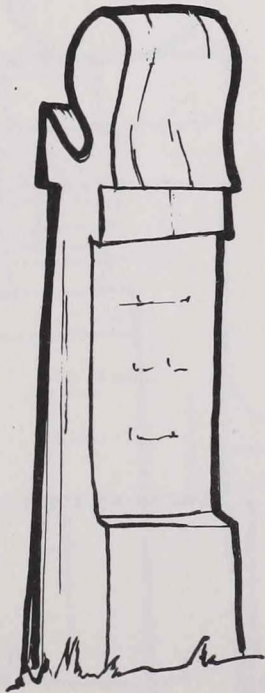
26

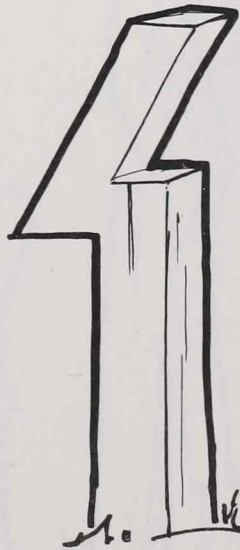
27

28

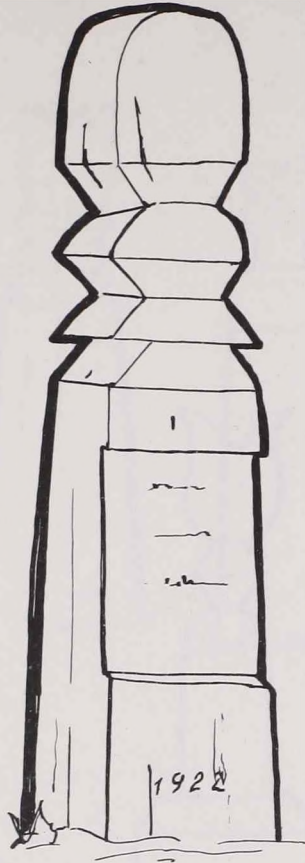
29

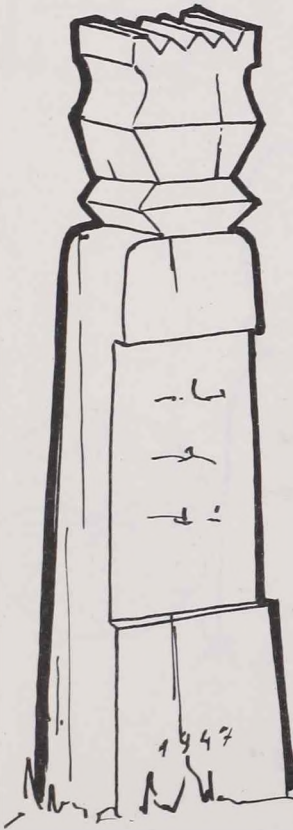
30

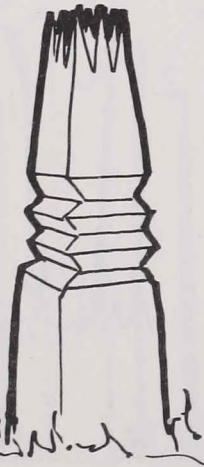
31

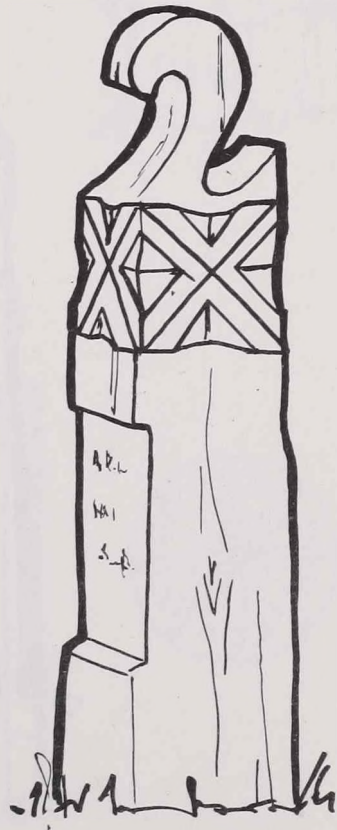
32

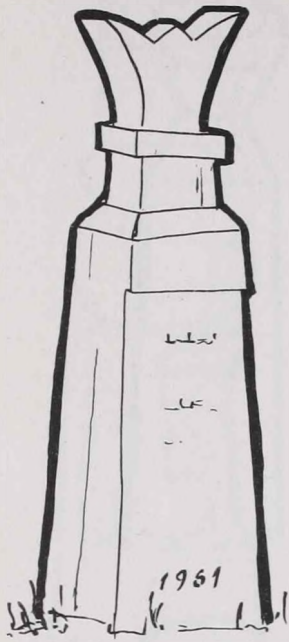
33

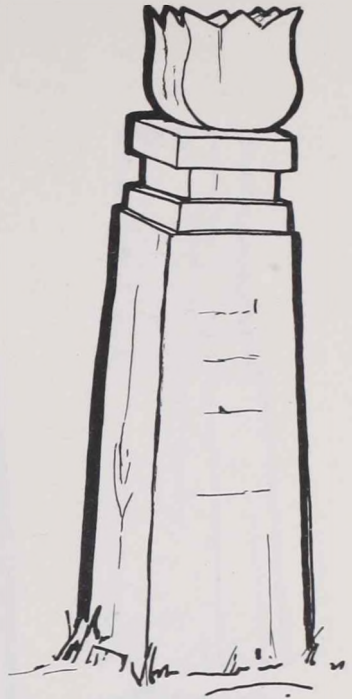
34

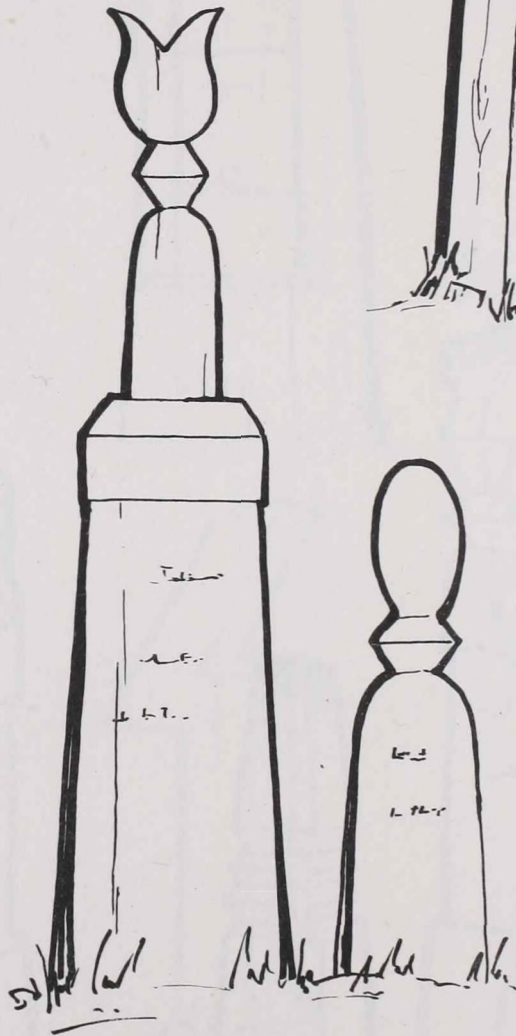
35

36

39

37

38

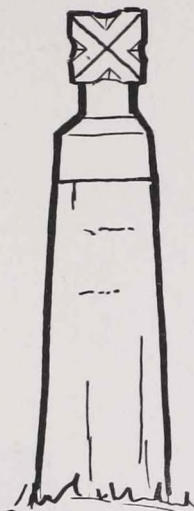
40

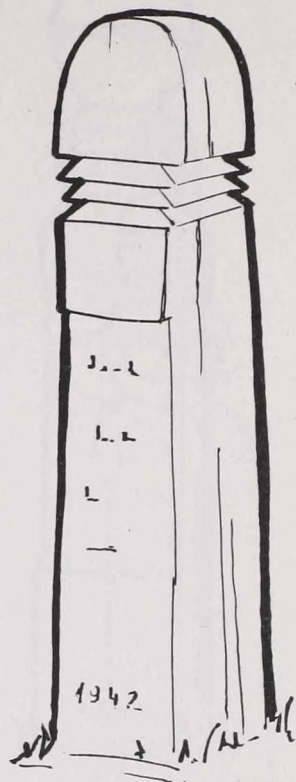
41

42

43

44

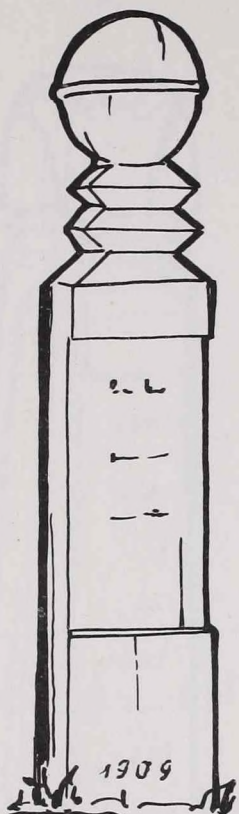
45

46

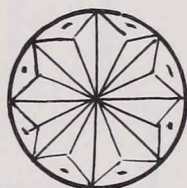
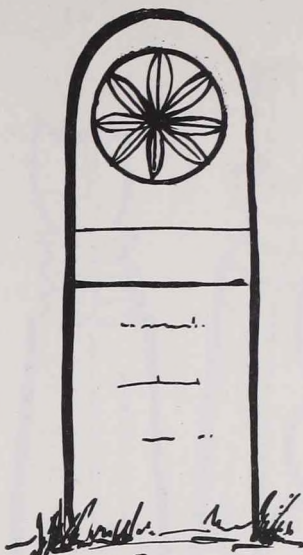

47

48

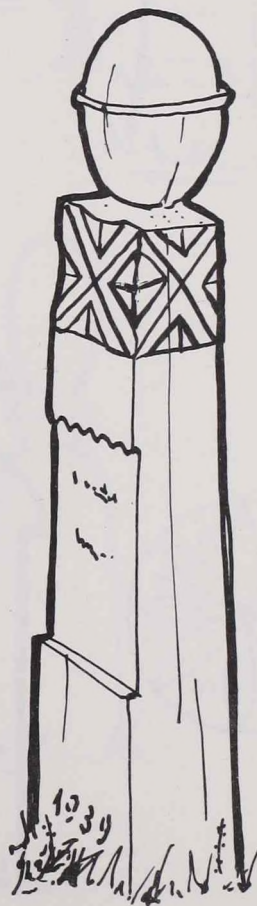
49

51

50

52

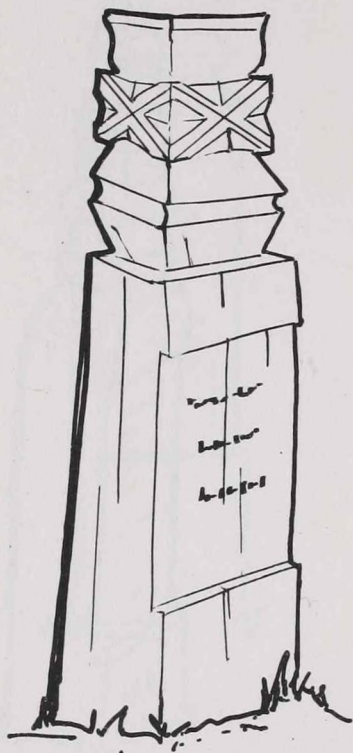
53

55

54

56

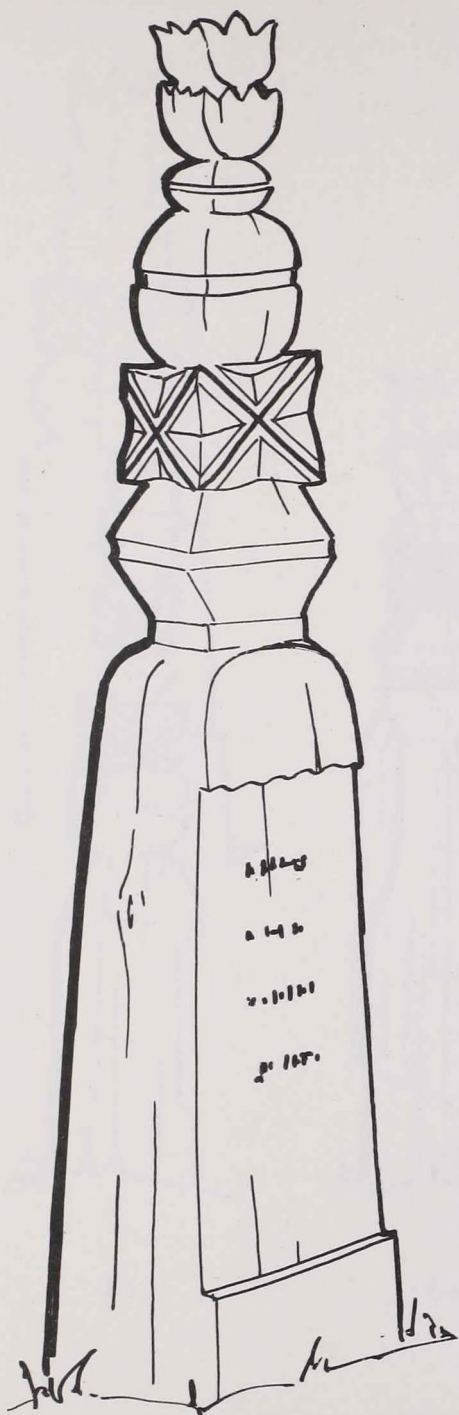
58

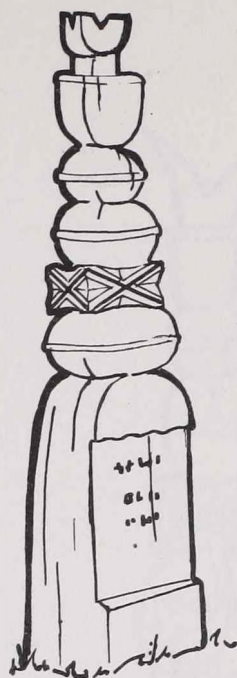
57

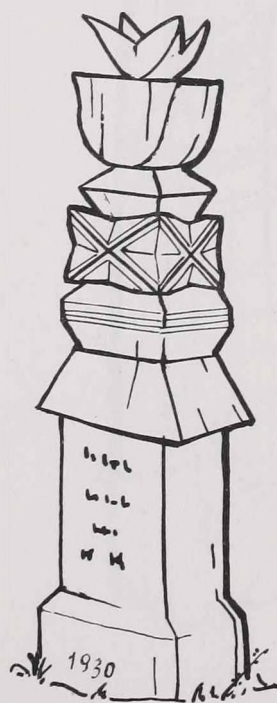
59

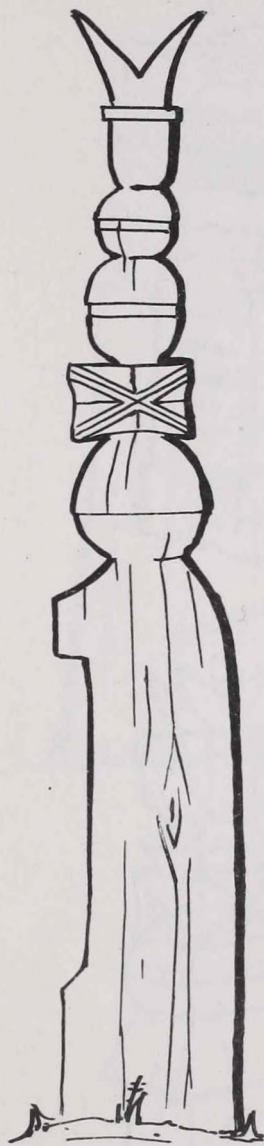

61

60

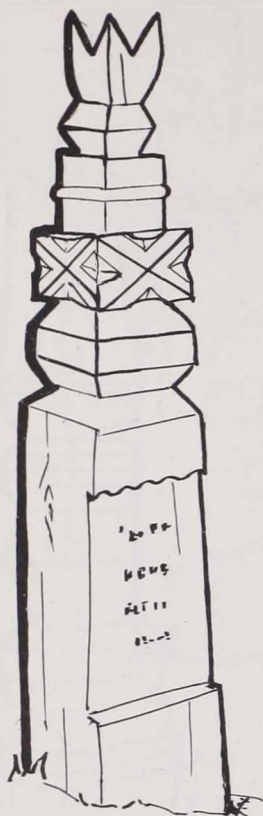
62

63

64

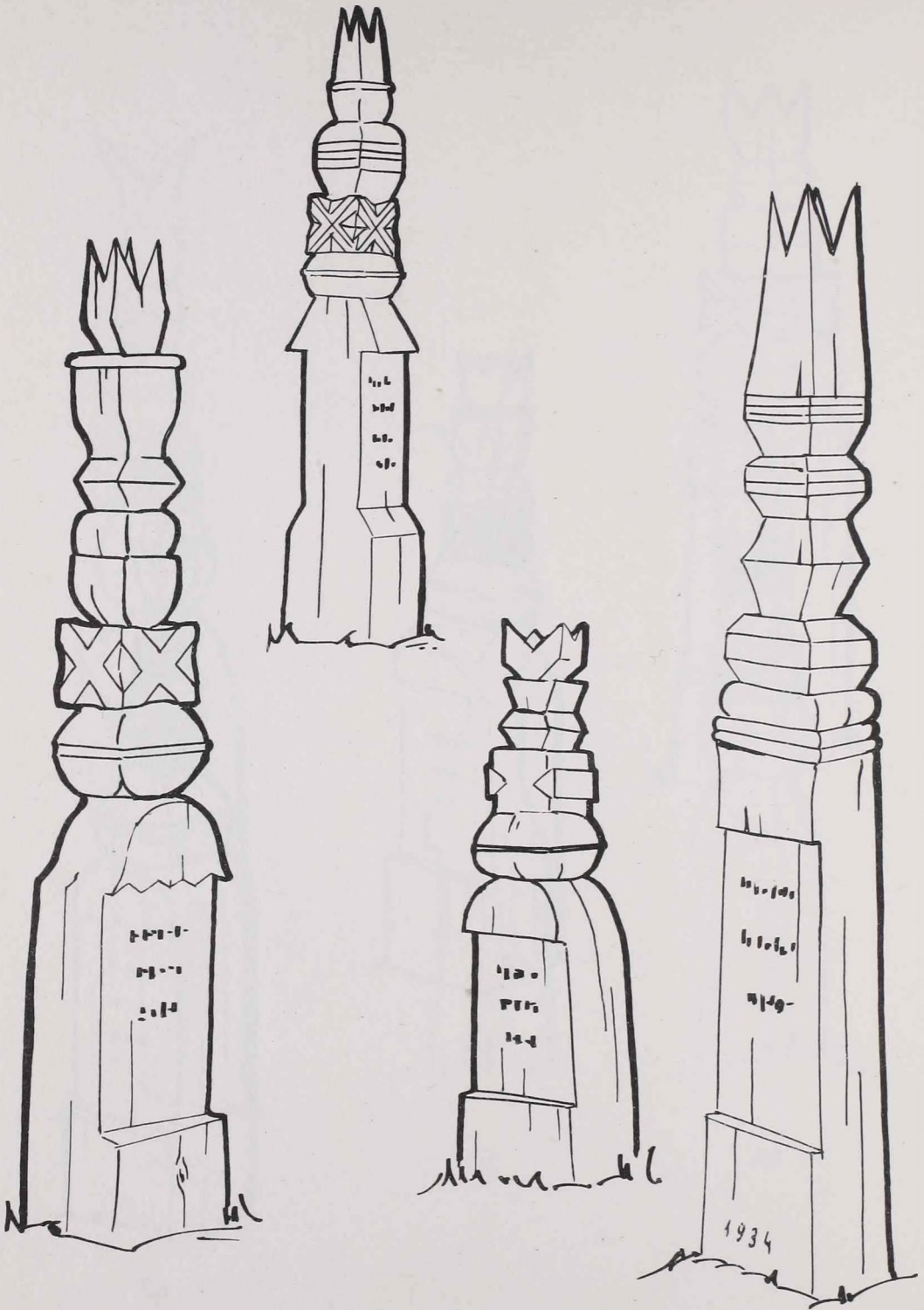
65

66

67

68

69

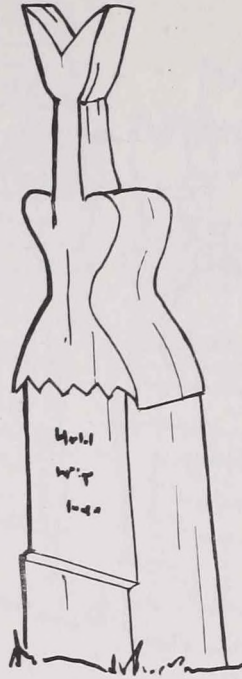
70

71

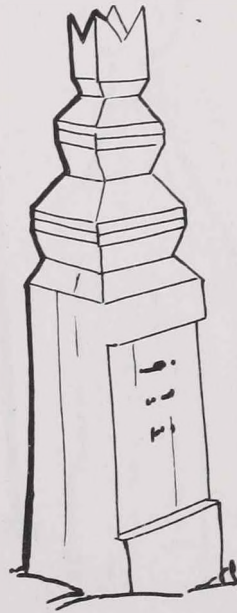
72

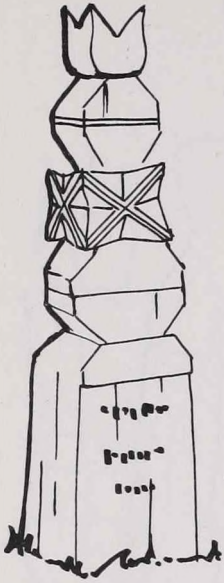
73

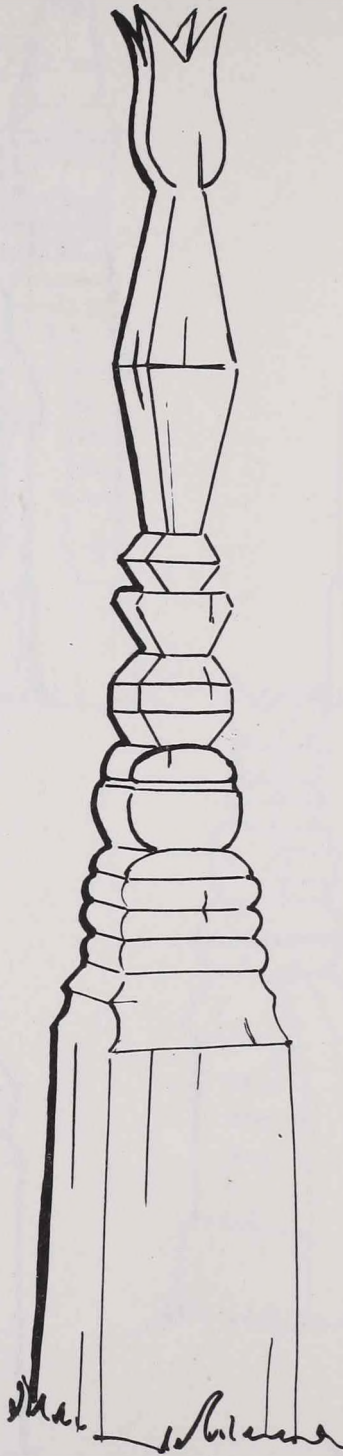
74

75

76

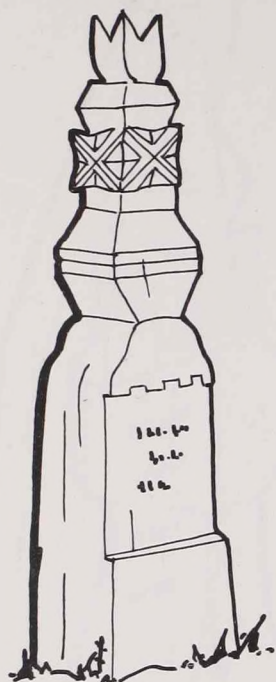

77

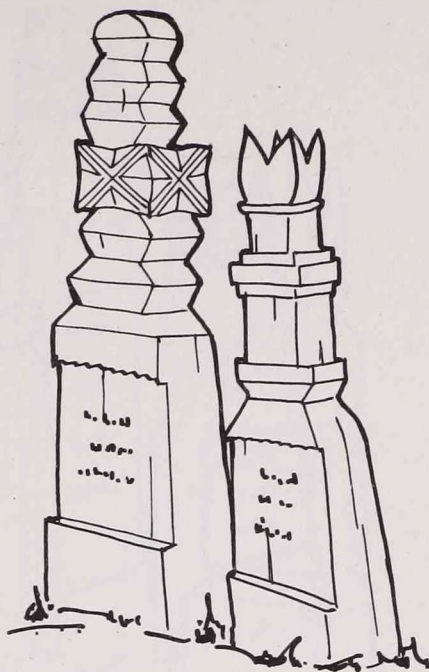

78

79

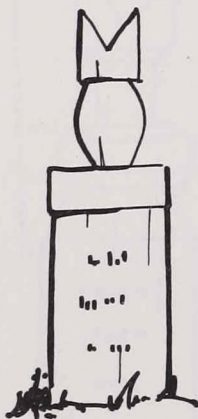
80

81

2

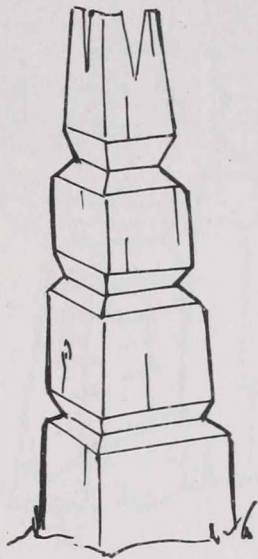

83

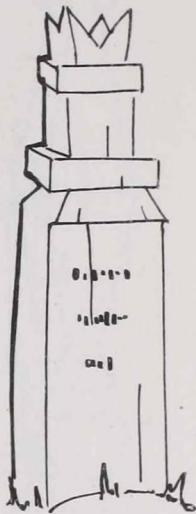

84

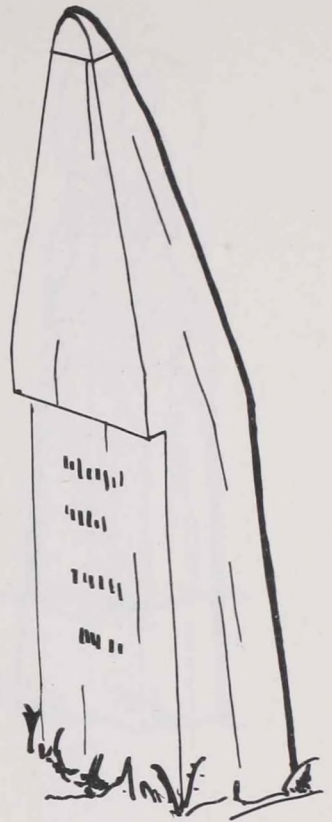
85

86

87

88

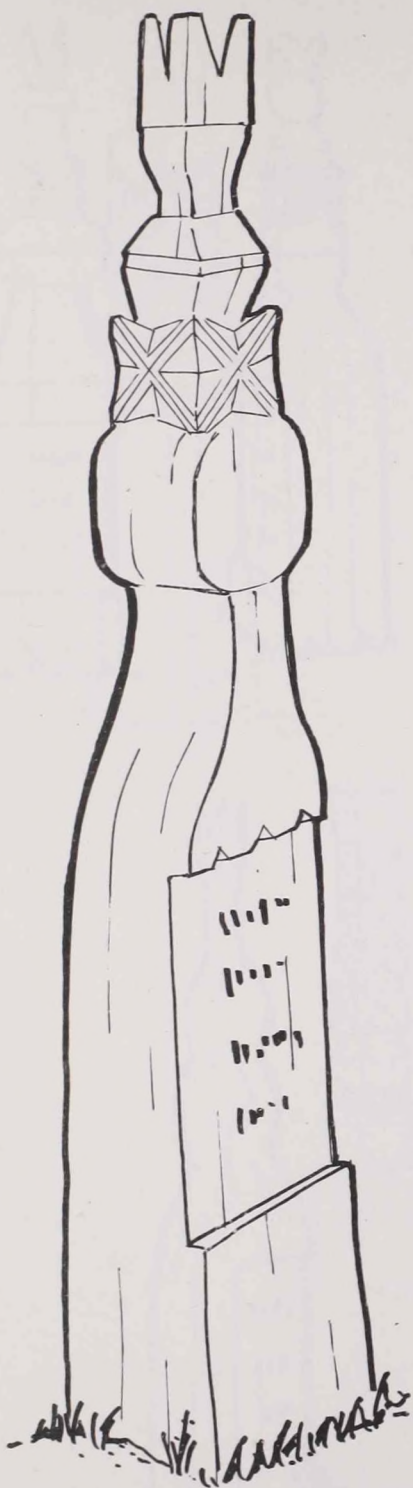
89

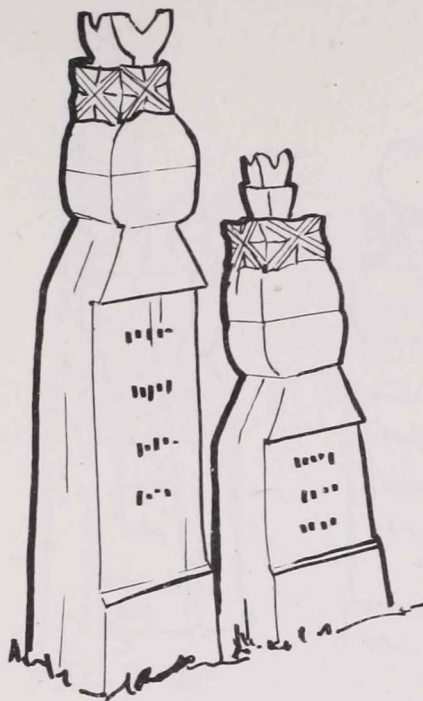
90

91

92

93

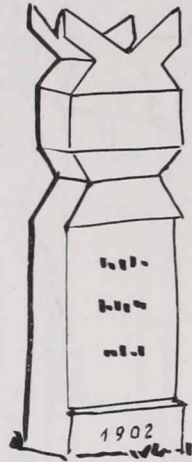

94

95

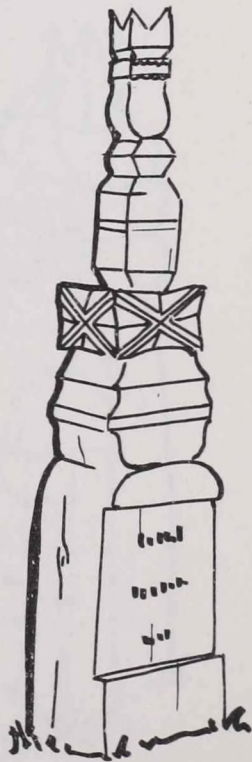
96

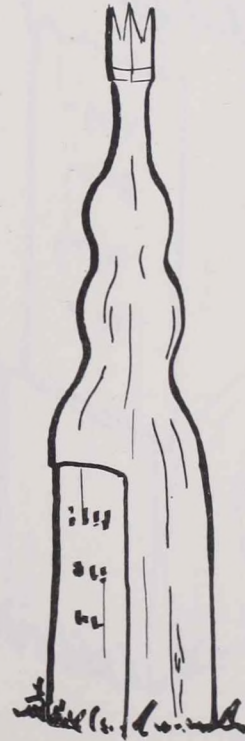
97

98

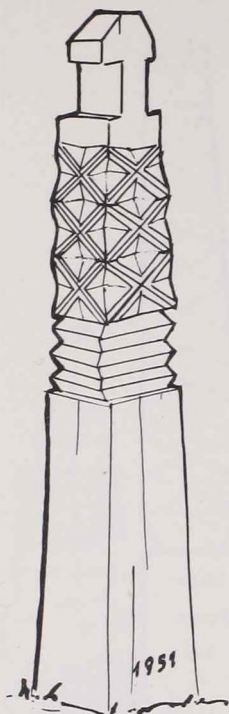

99

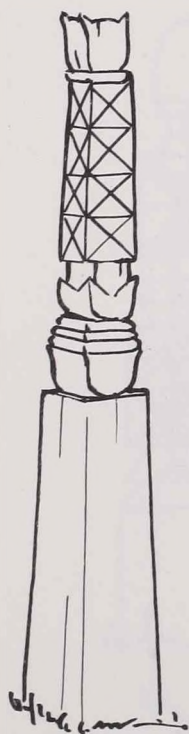
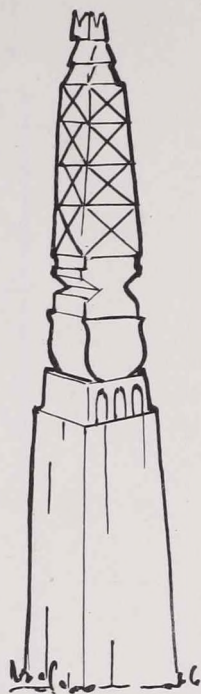

100

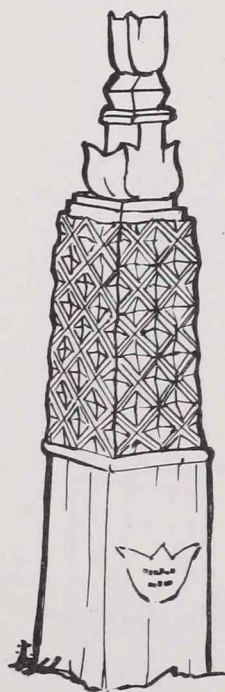
101

102

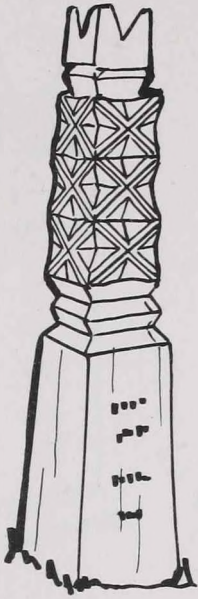

103

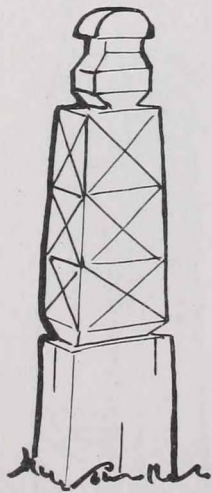

104

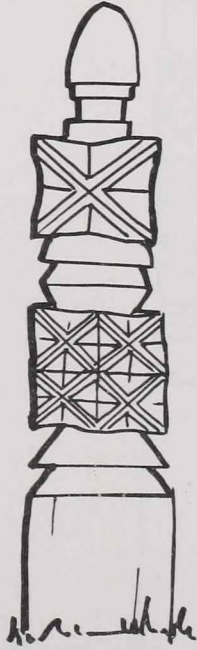
105

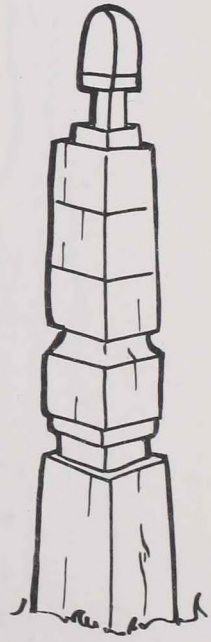
106

107

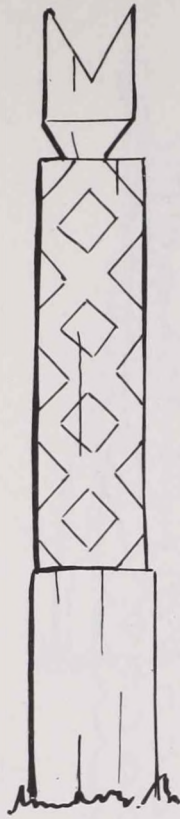

108

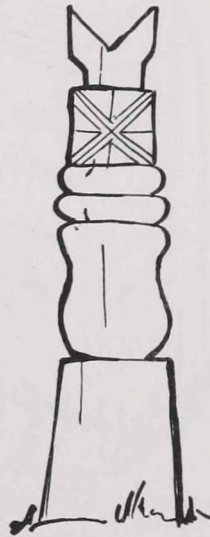
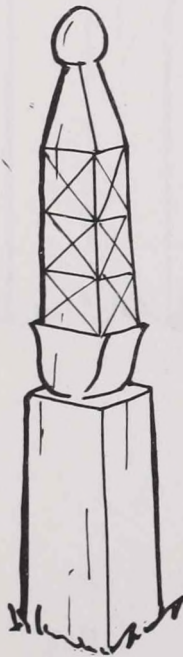
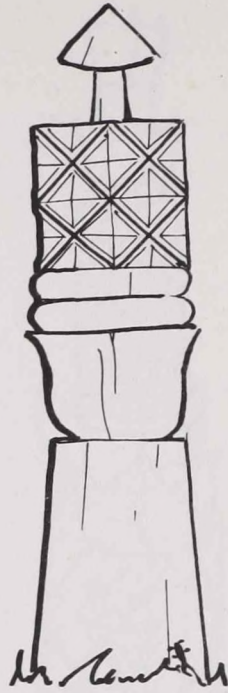

109

110

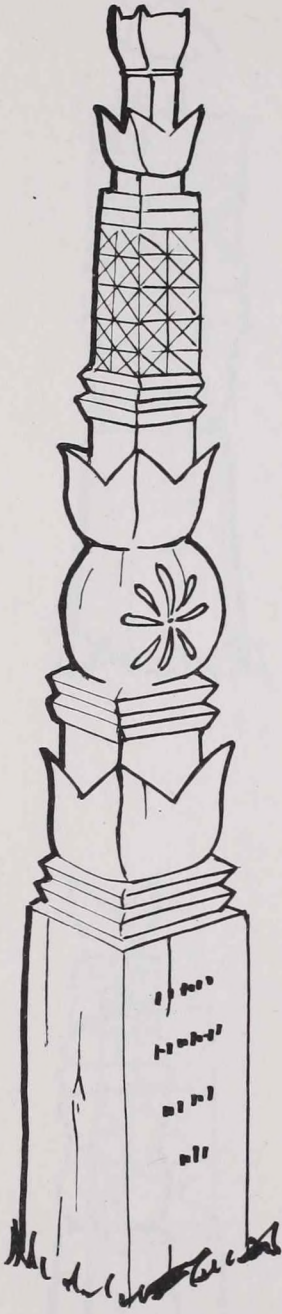
111

112

113

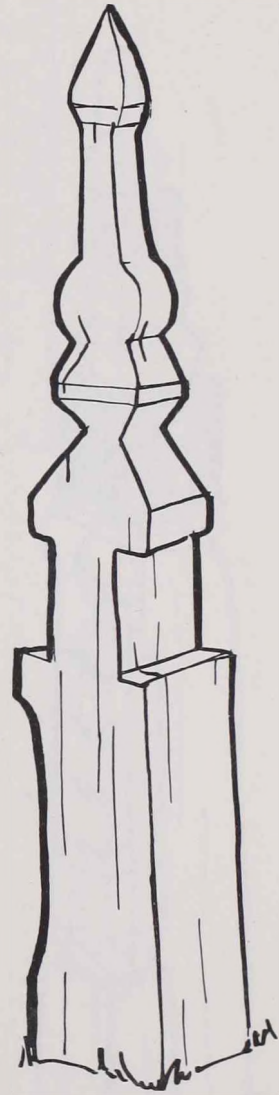
114

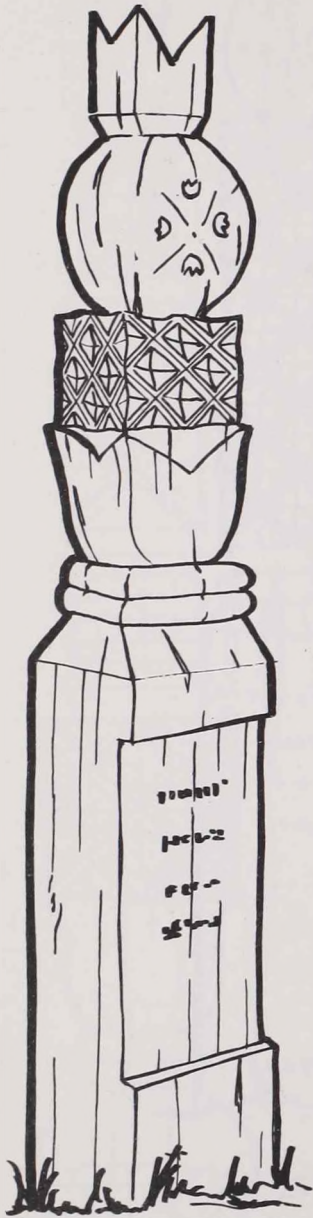
115

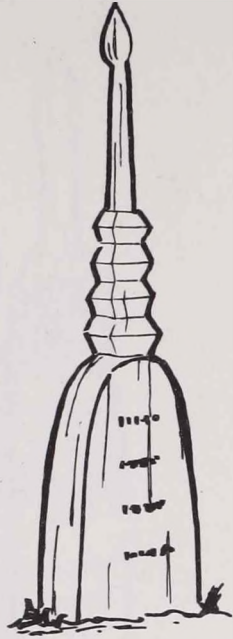
116

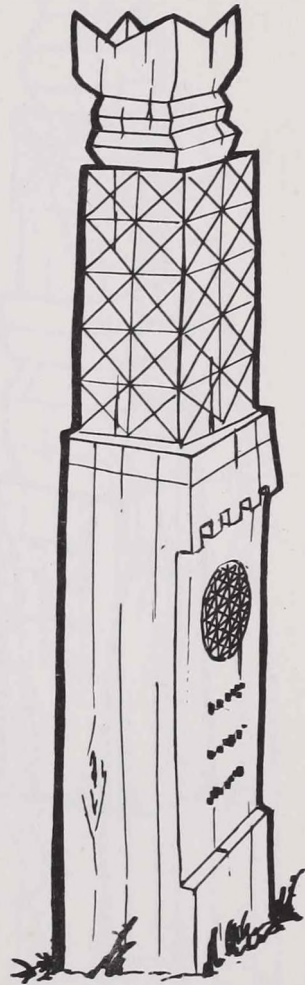
117

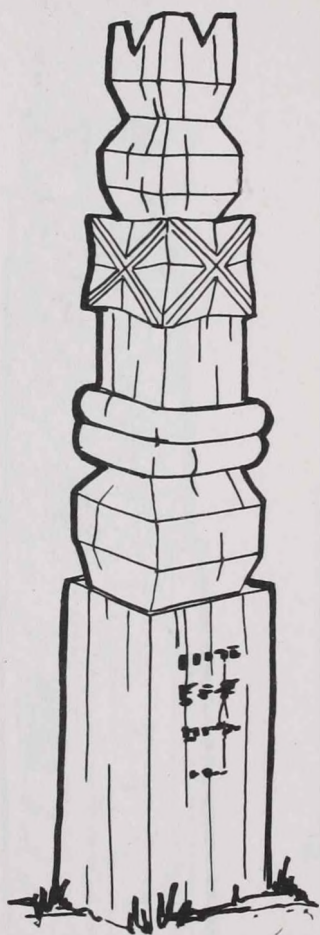
118

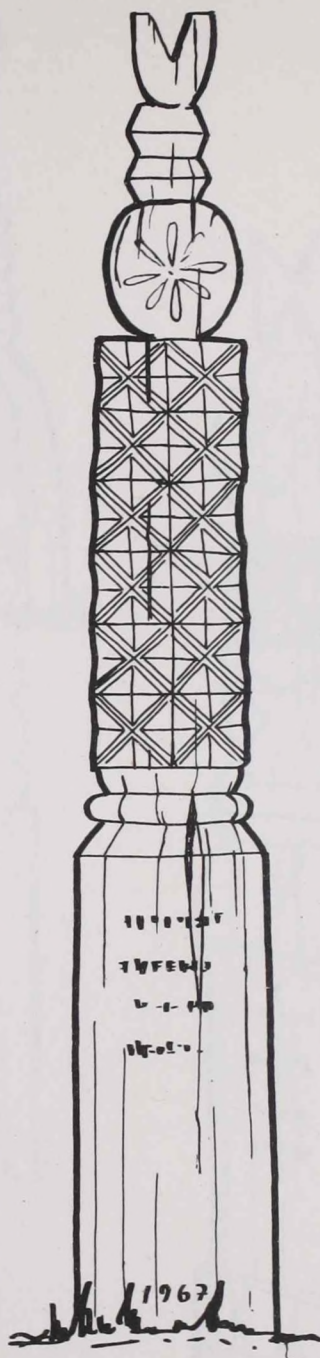
119

120

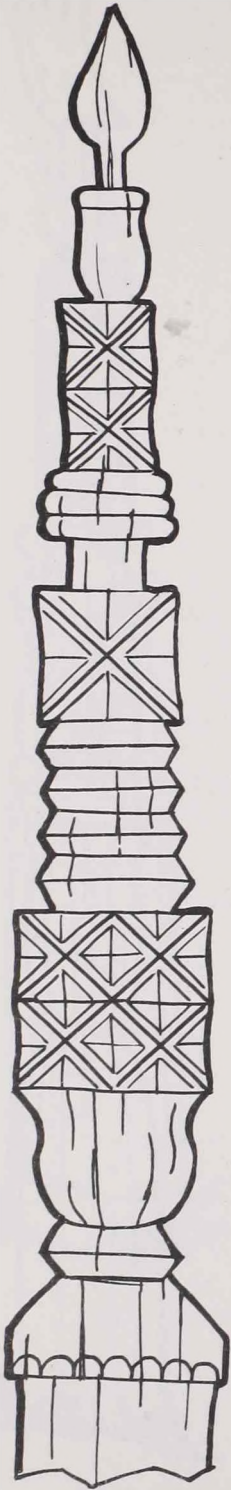
121

122

123

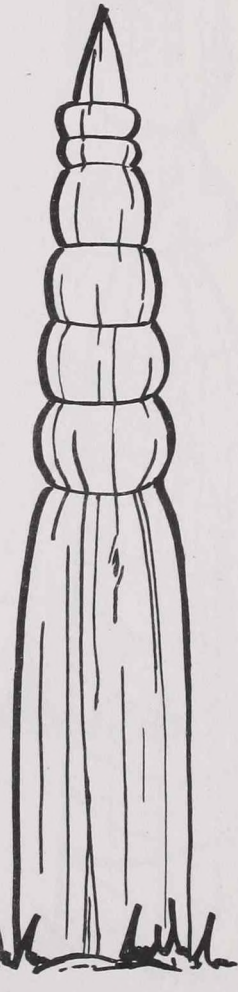
124

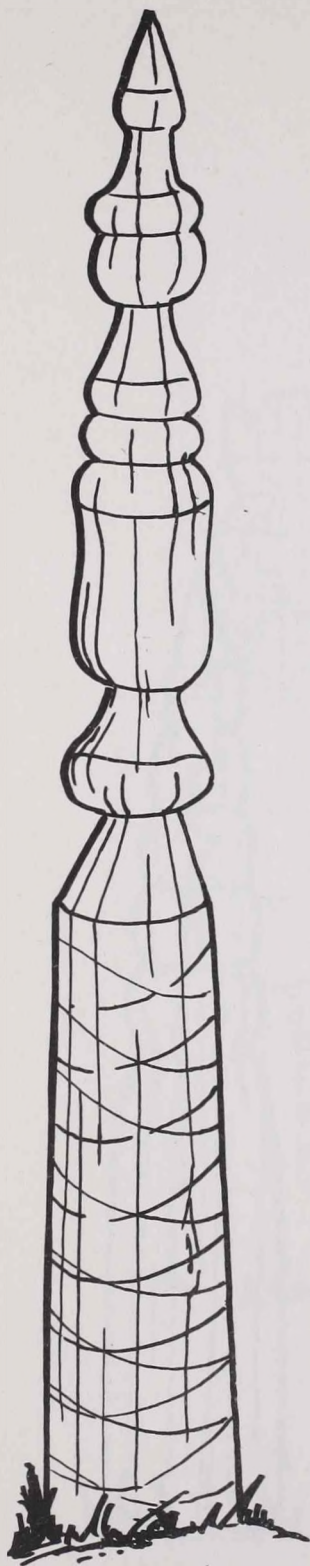

125

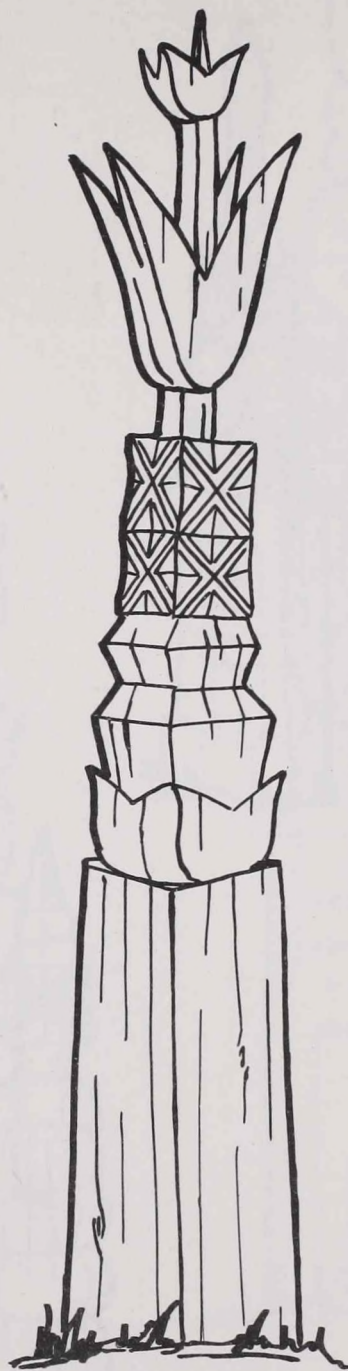

126

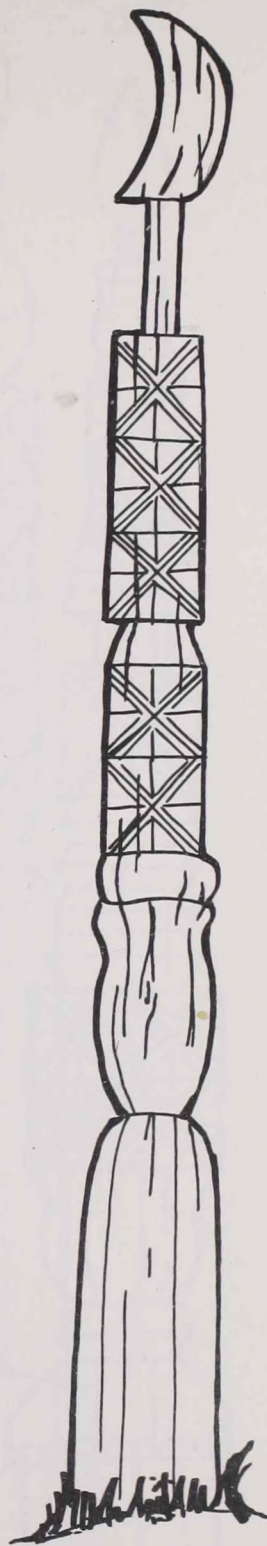

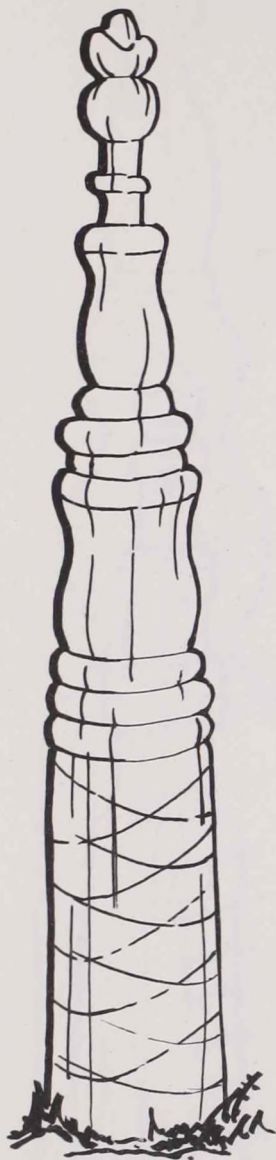
127

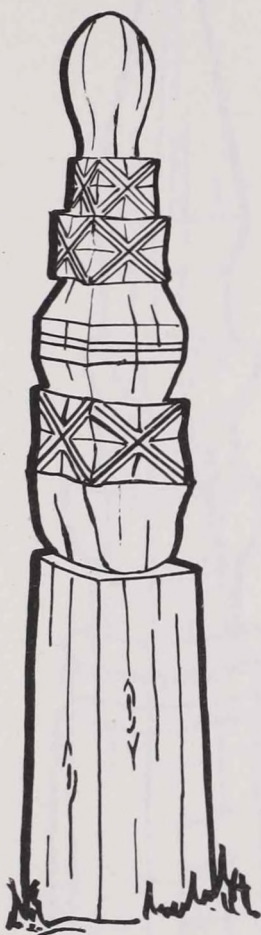
128

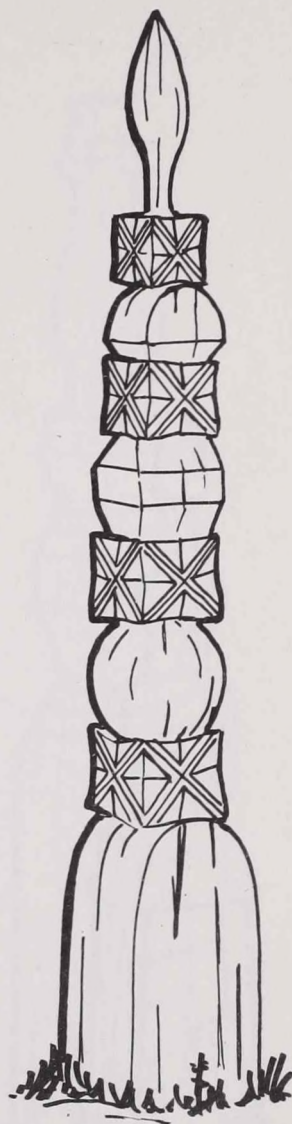
129

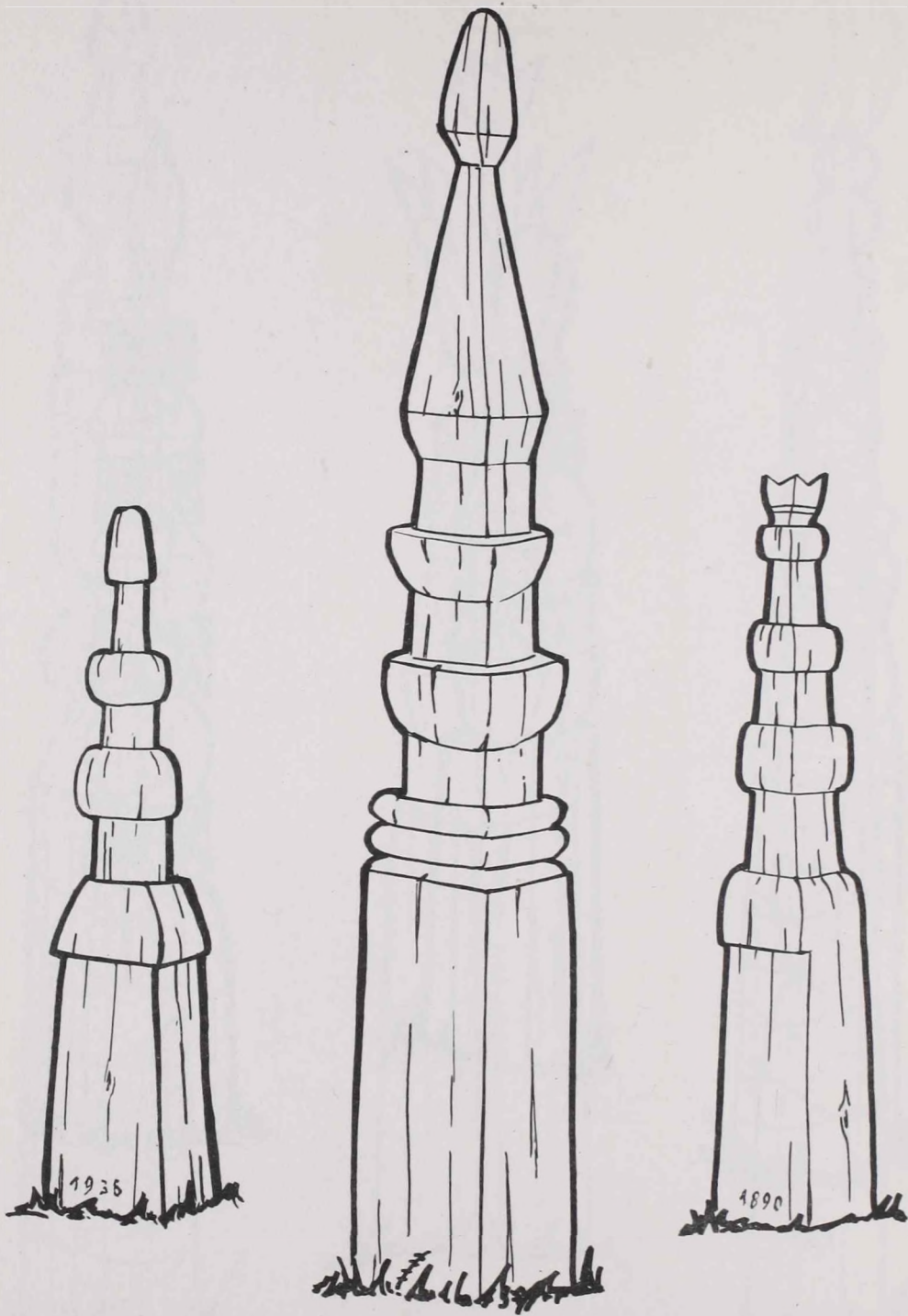
130

131

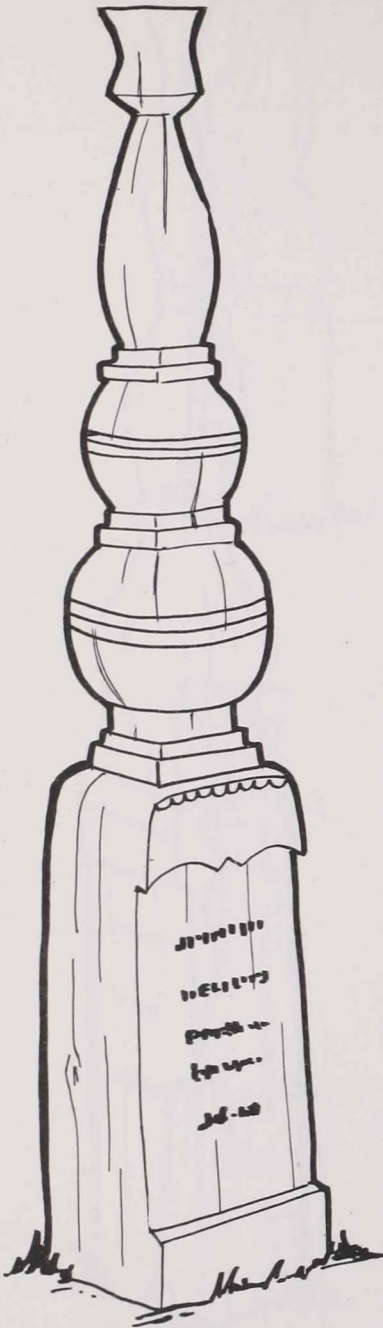
132

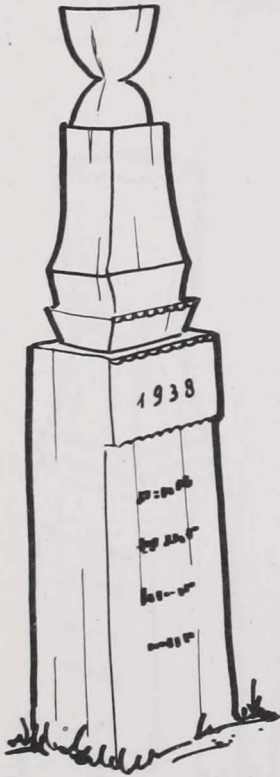
133

134

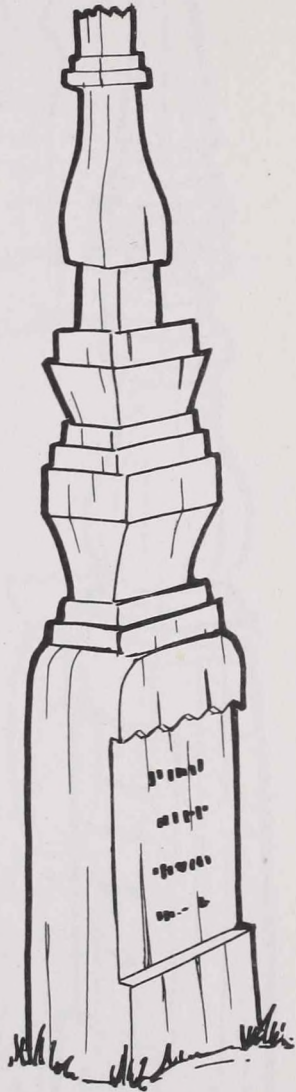
135

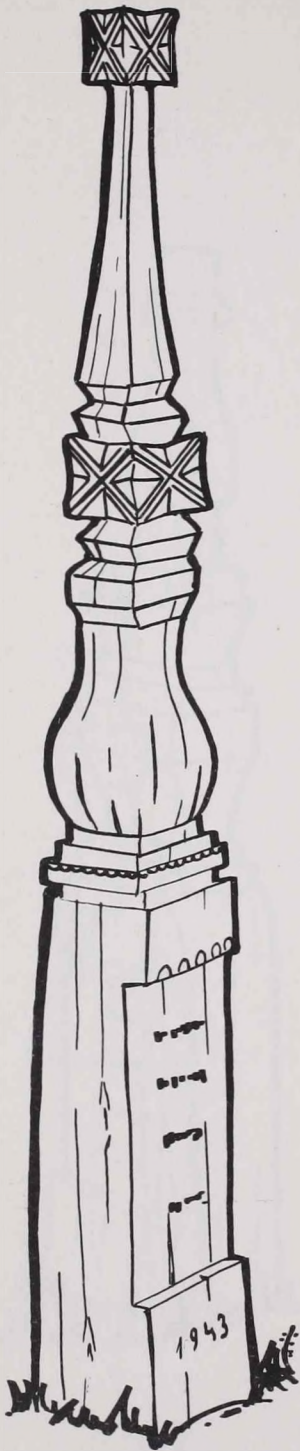
136

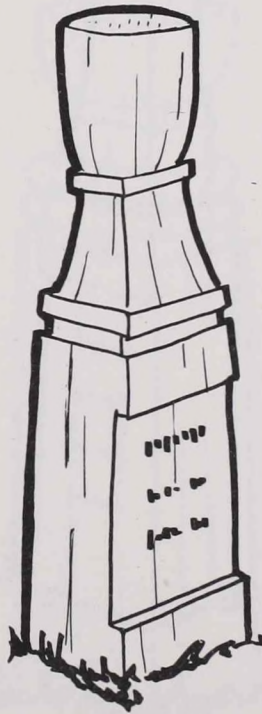
137

138

139

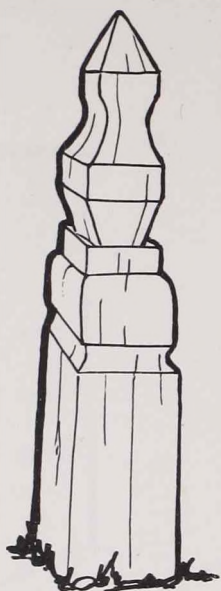

140

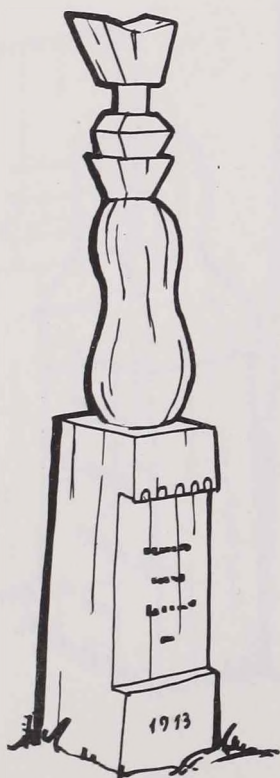
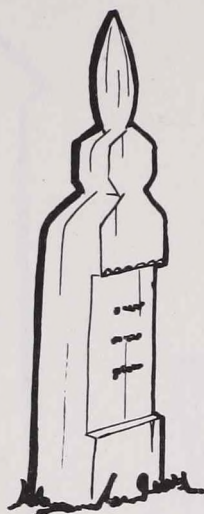

141

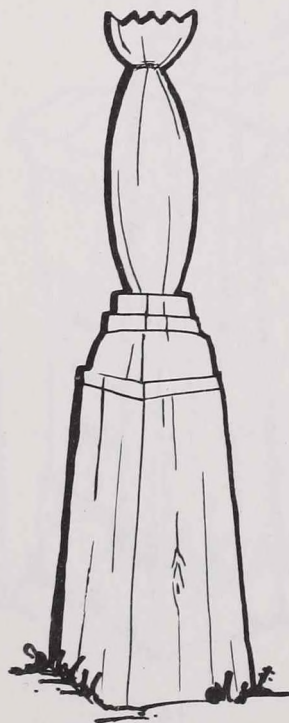
142

143

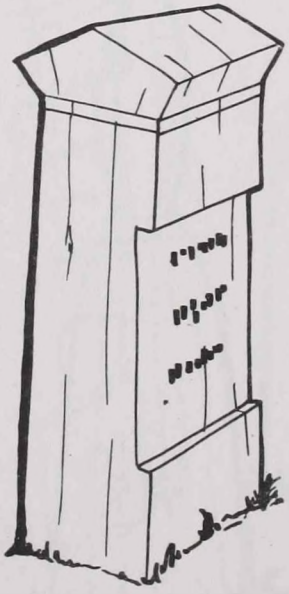
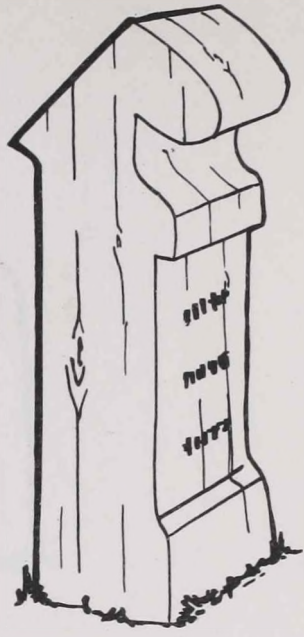

144

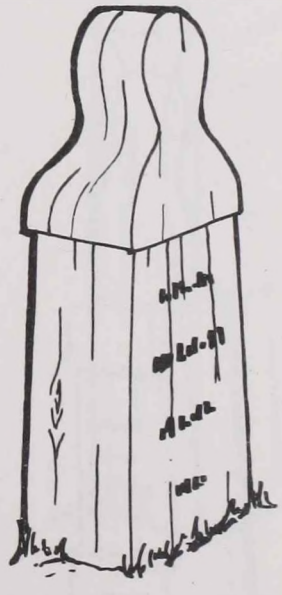

145

146

147

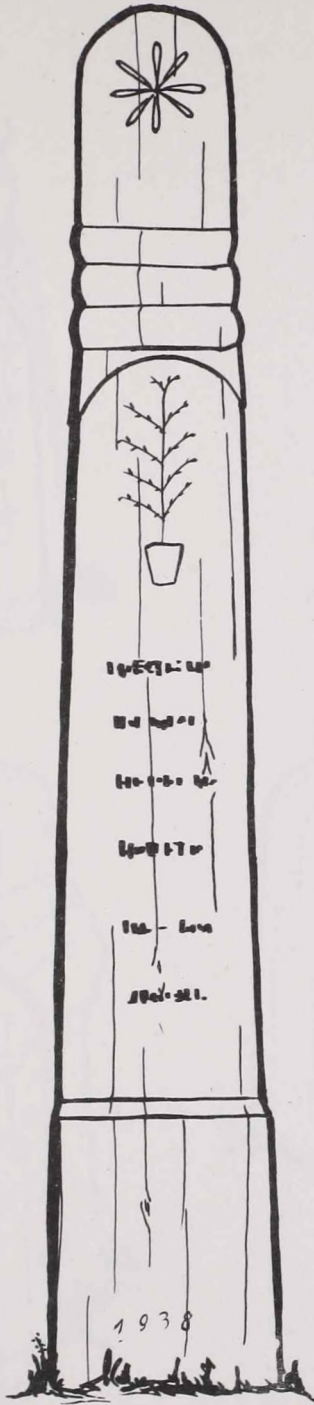
148

149

150

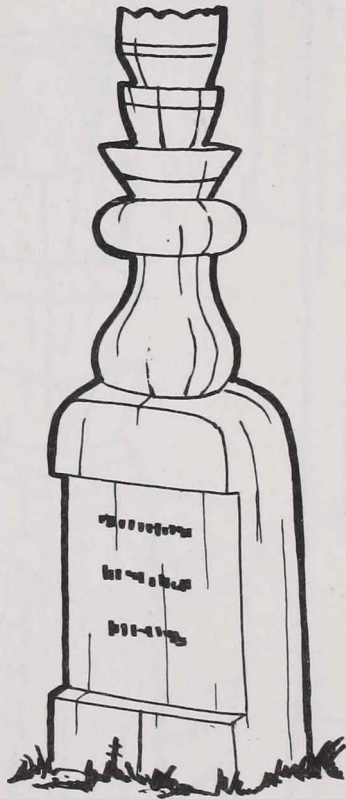
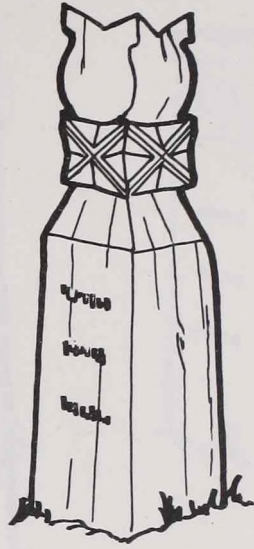

151

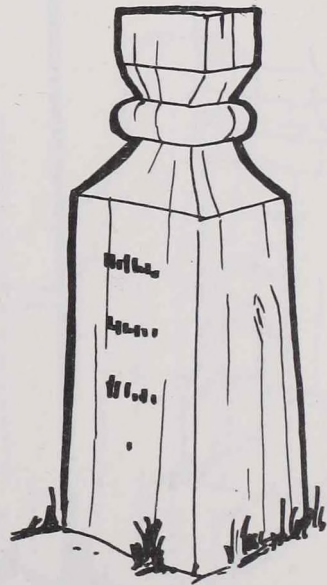

152

154

153

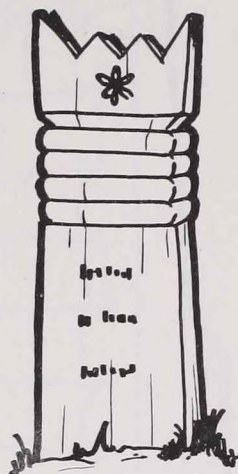

155

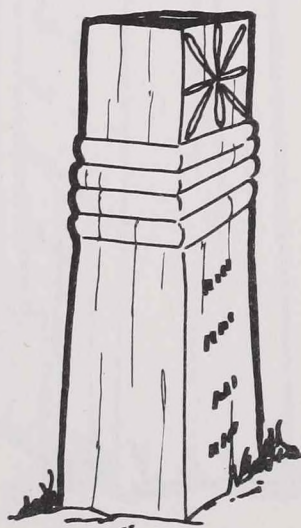
156

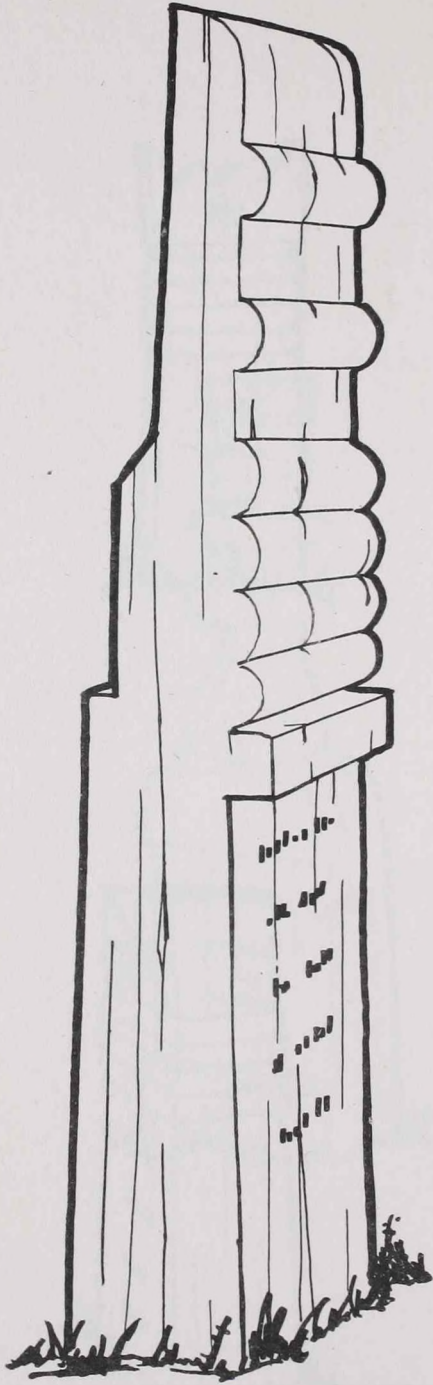
157

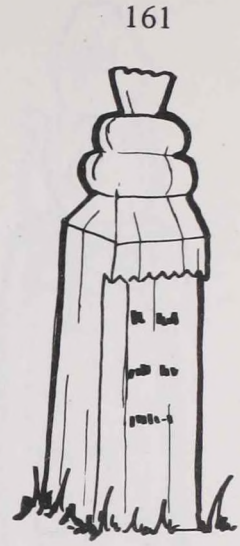
158

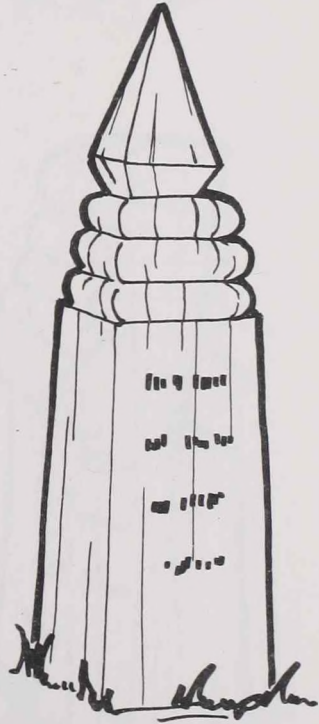
159

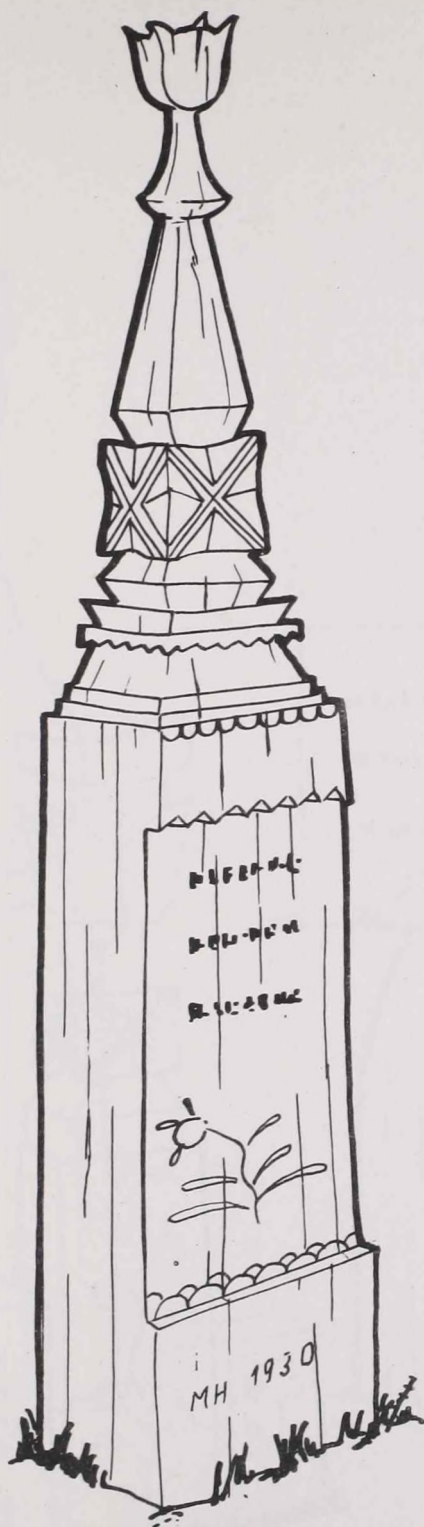
160

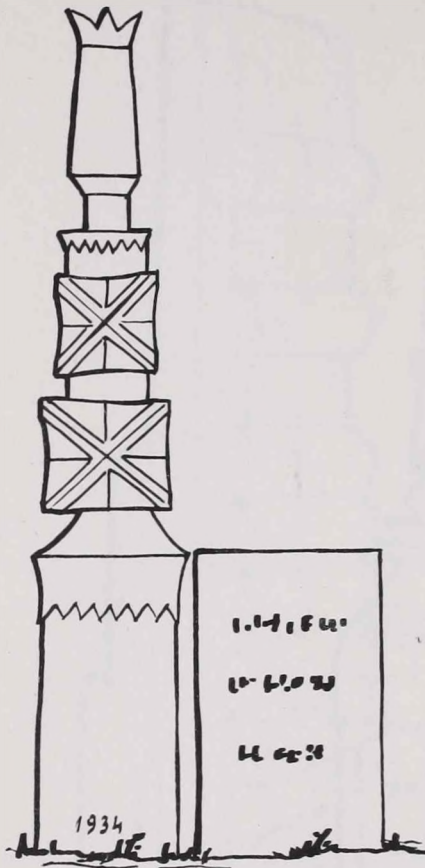

161

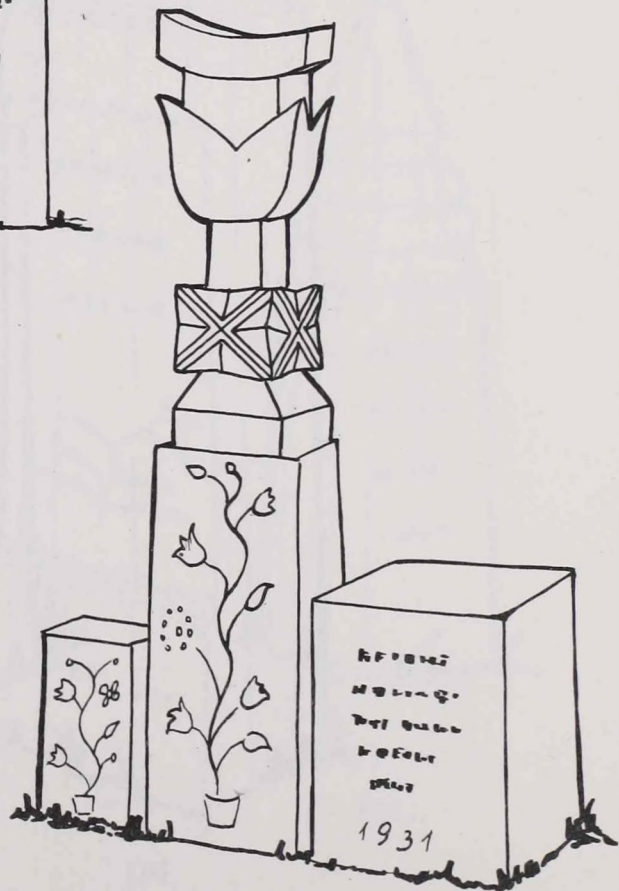

162

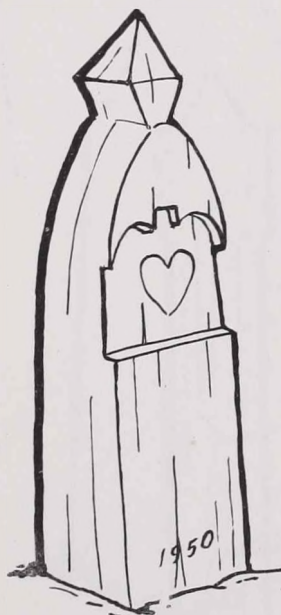
164

165

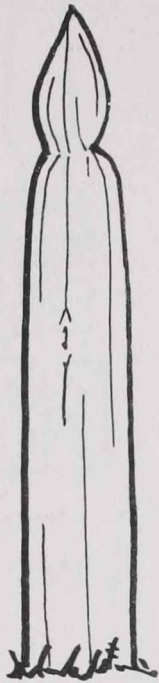

166

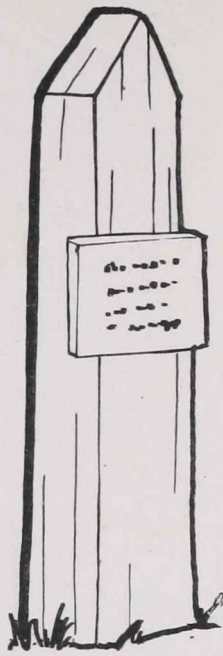

167

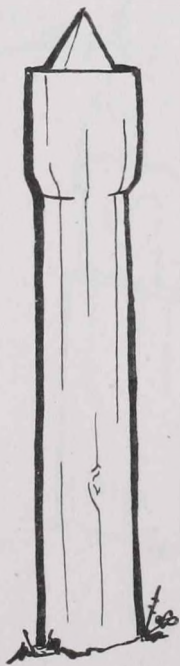
168

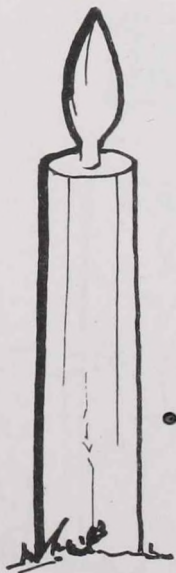
169

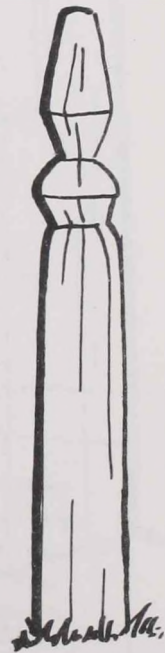
170

171

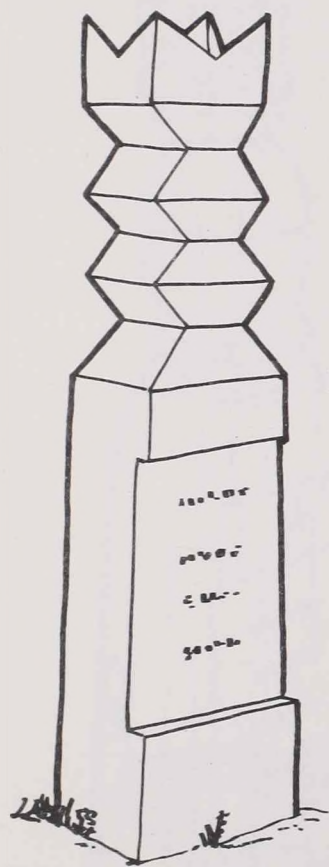

172

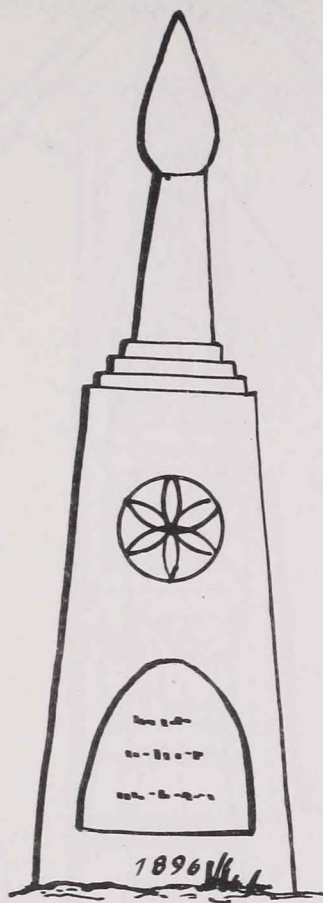

173

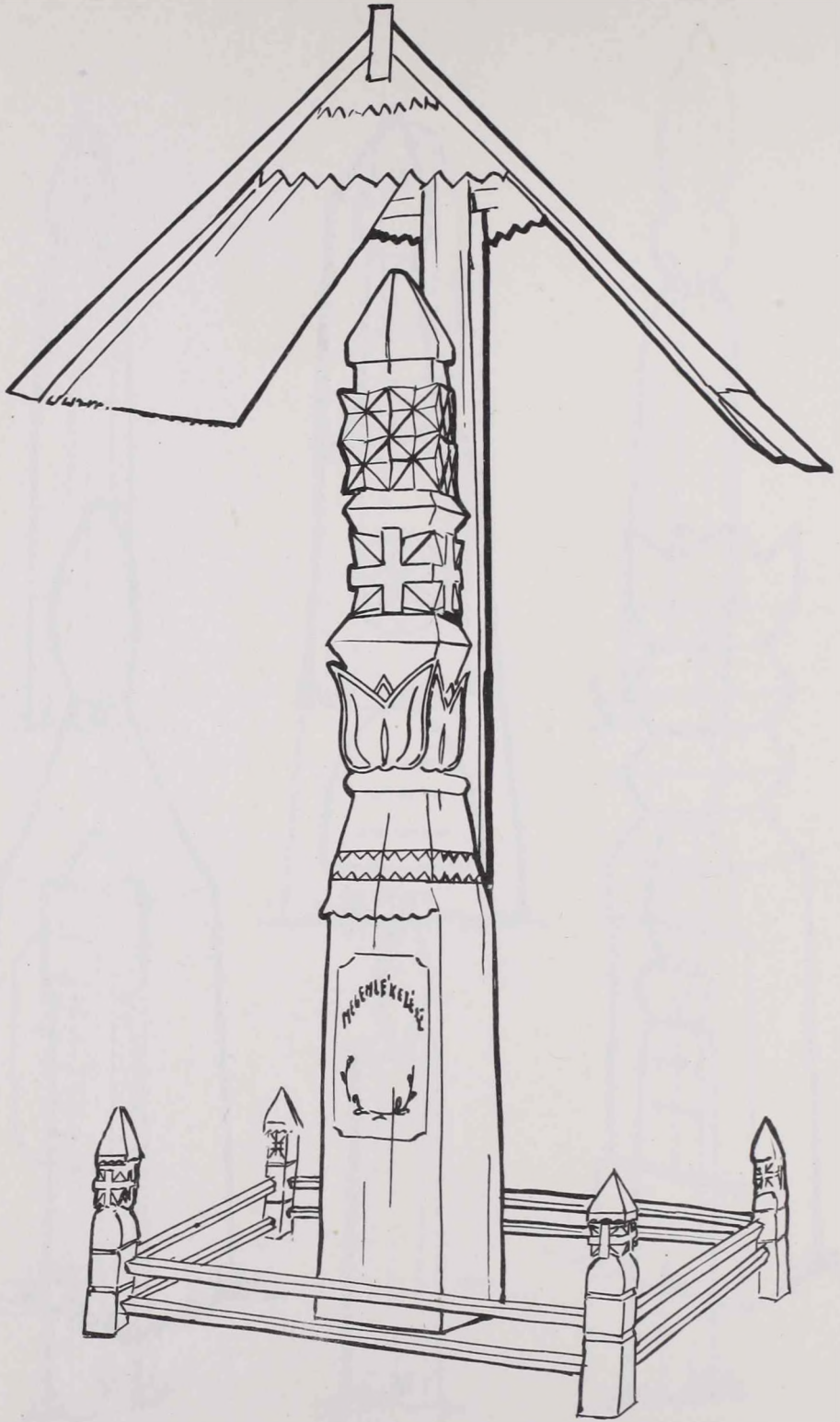
174

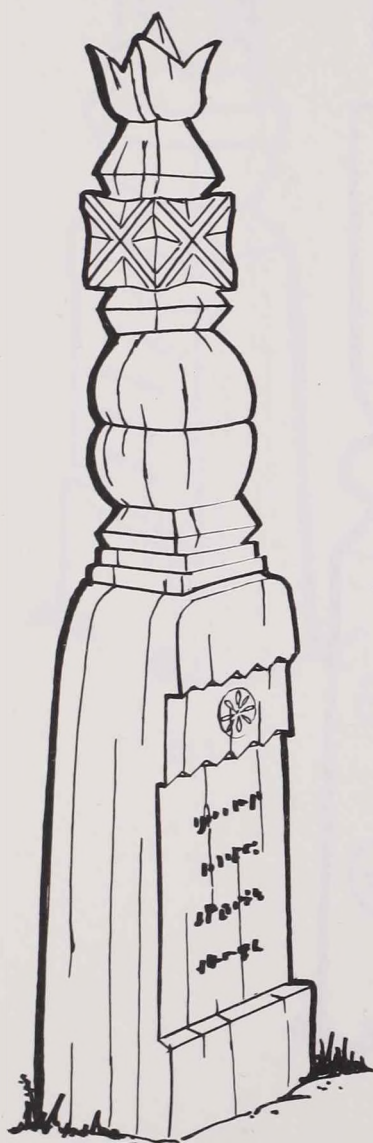

175

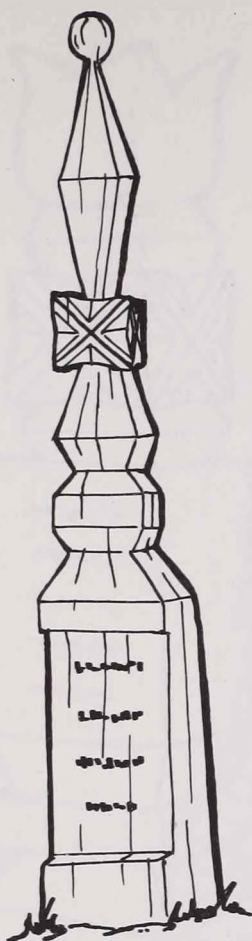

176

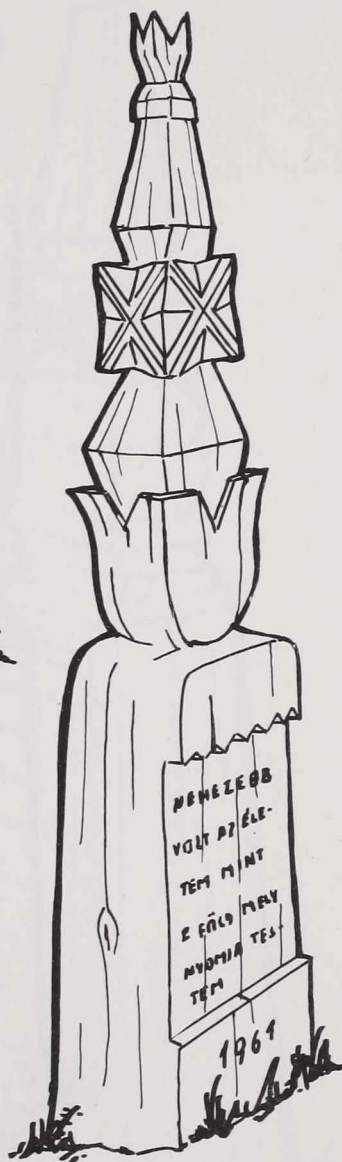

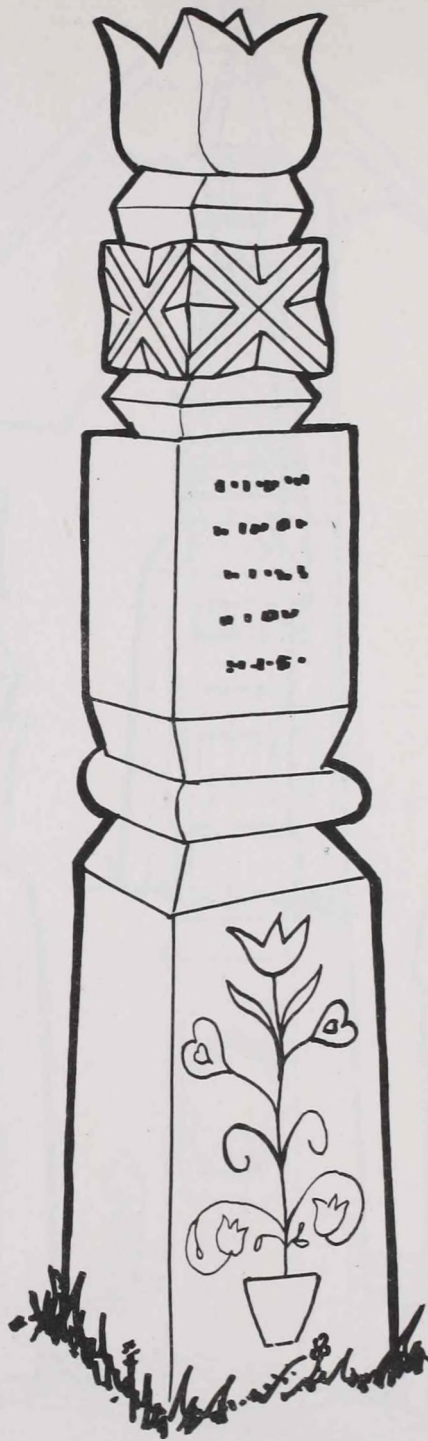
178

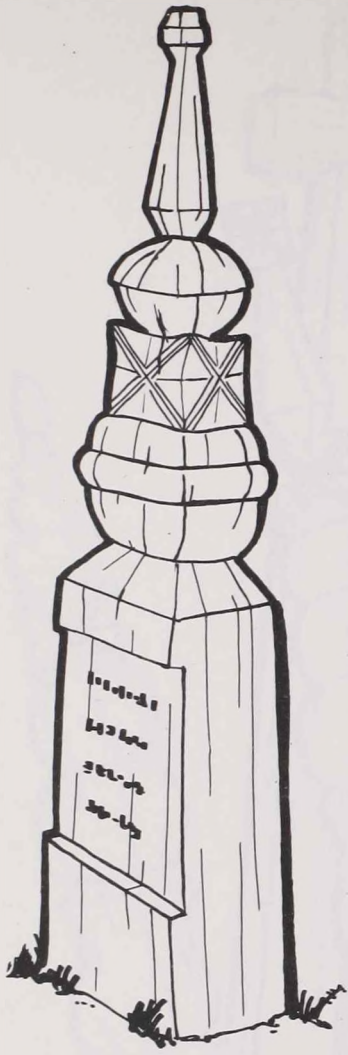

179

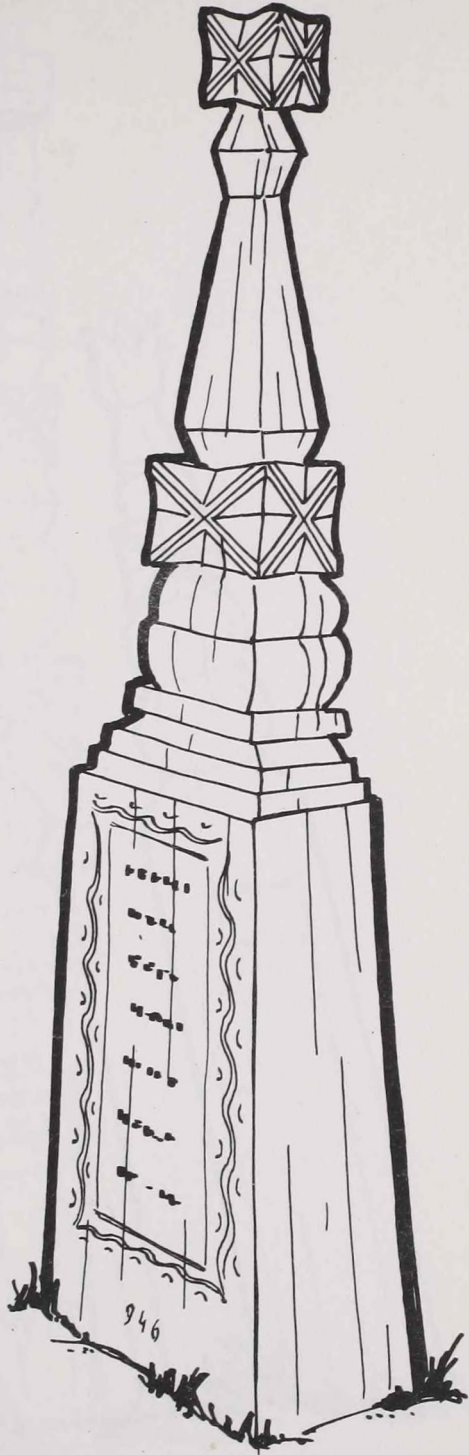

180

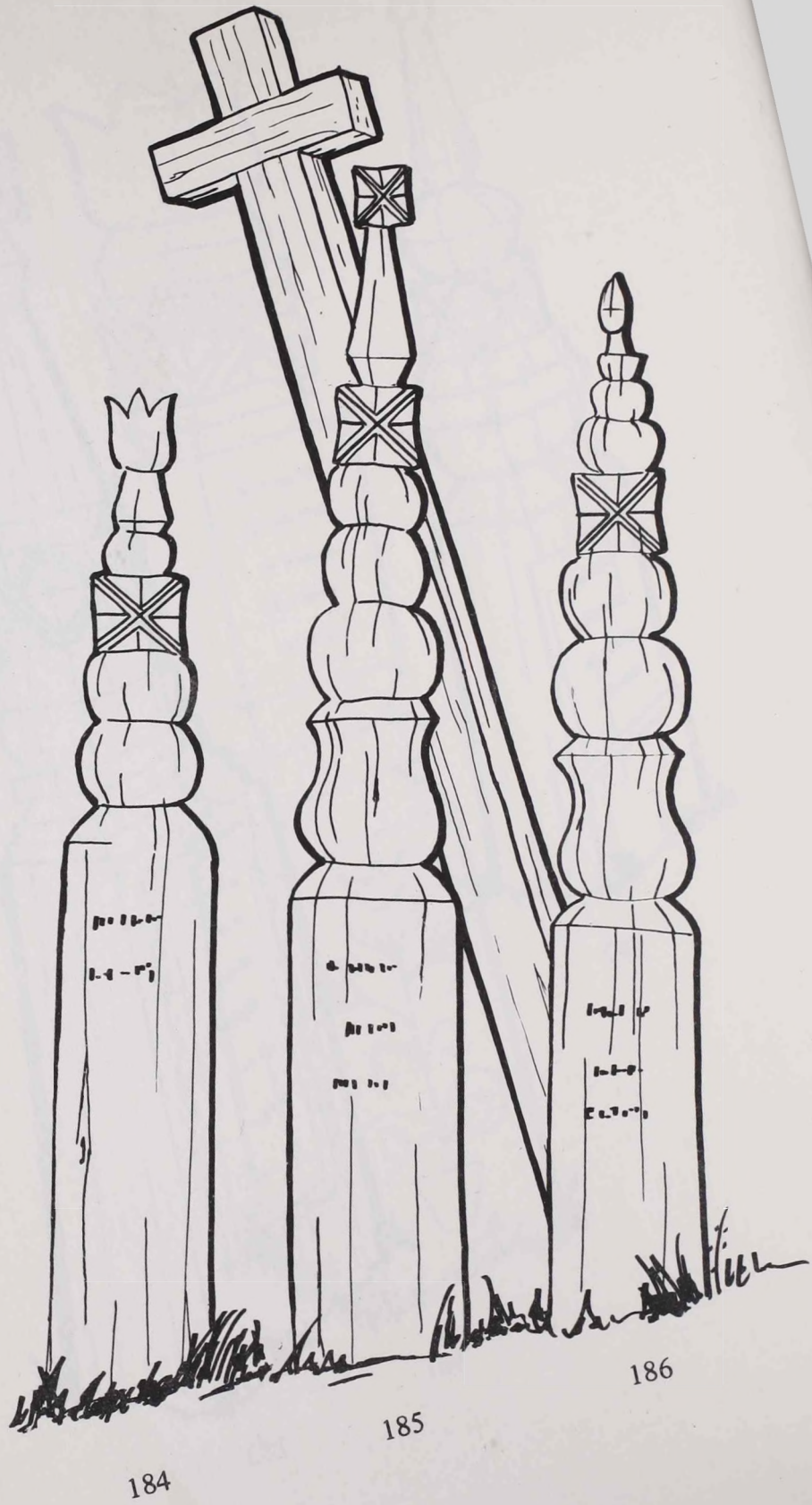

182

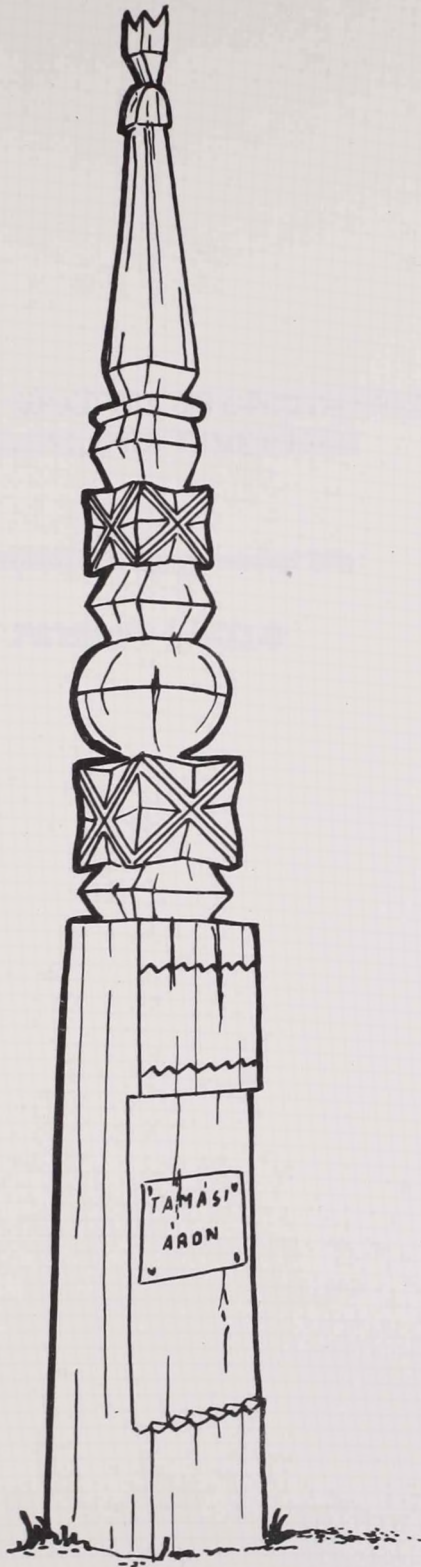
183

184

185

186

**FARAGOTT SÍRKÖVEK ÉS DÍSZÍTMÉNYEIK
A NAGYKENDI TEMETŐBEN**

Gyűjtötte és a jegyzeteket írta:

PÉTERFY LÁSZLÓ

A rajzokat készítette:

PÉTERFY LÁSZLÓ

1

Itt nyu
zik azly
ban bol
dogul ki
Mull nehai
Gál István
életene k
Gál István
17700

2

ANO 1781 ITT

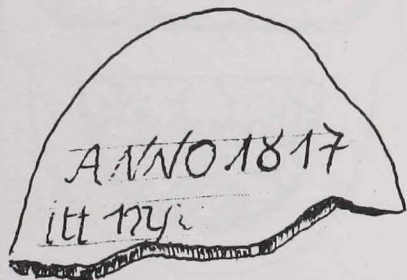
3

1795

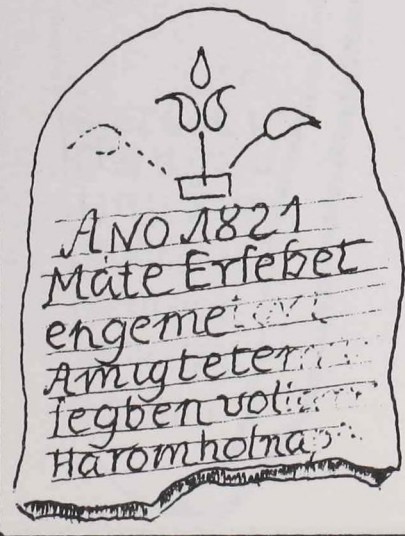
4

ITT NYUGOSZ
NAK FÖIDIRÉSZEI
TEGLASI ADAM
NAK KIHALT MEG
4 ÉVES KORÁBAN
1807^{be} OCTOB. 20
TEGLASI ADAM

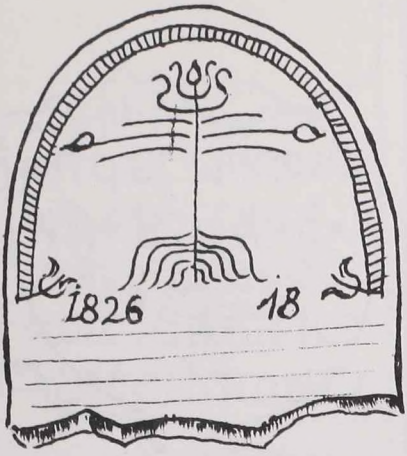
5

6

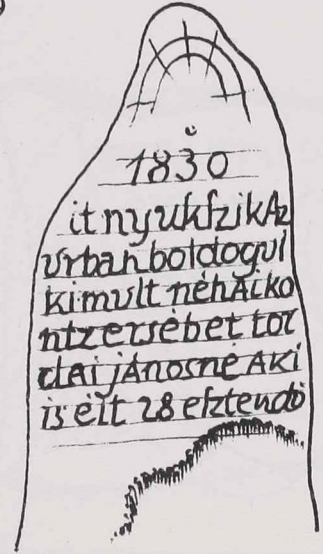
7

8

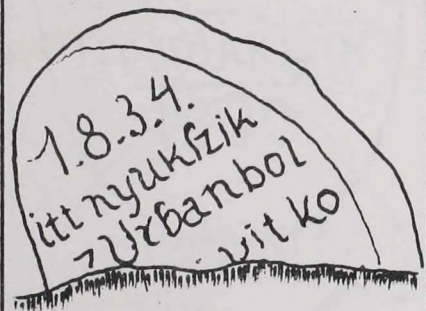
9

10

11

12

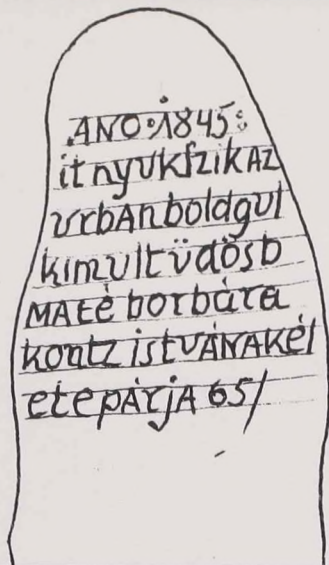
13

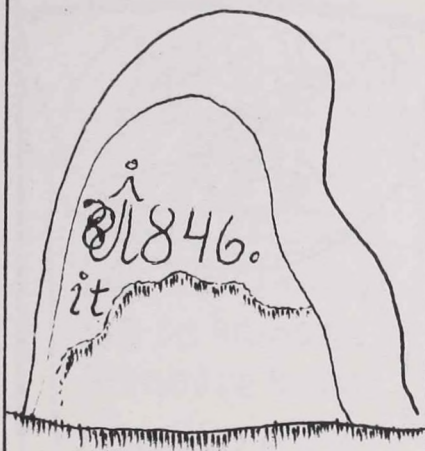
14

15

16

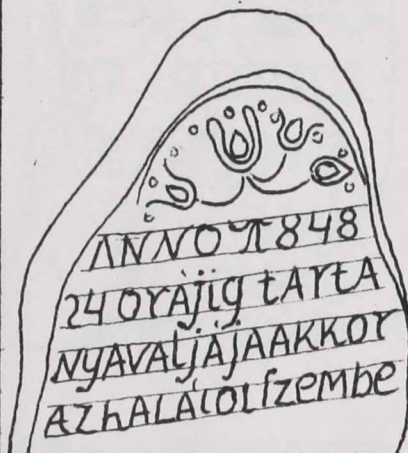
17

18

19

20

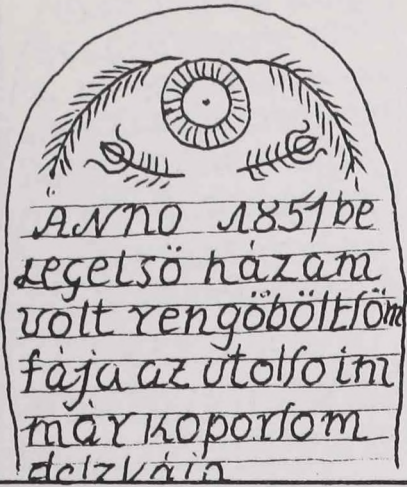

21

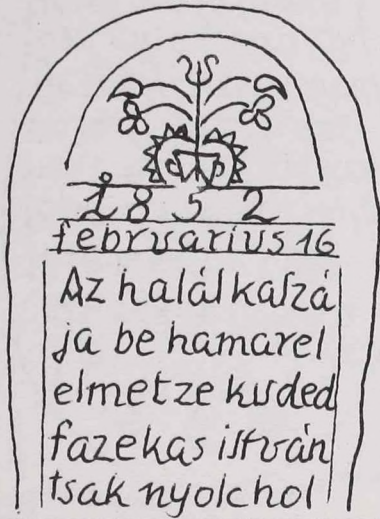

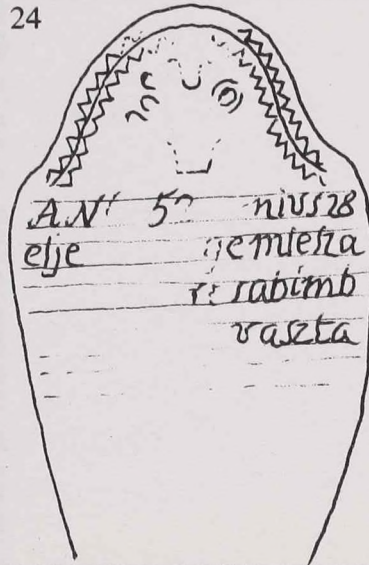
22

23

24

25

 18 55
 a kegyet lenha
 salengem ugye!
 lopa amelyet lyha
 mar nem remeltem
 vala 11 eftendos
 Gergej Istvan volt
 amel hagyjam su
 leim nagy homo

26

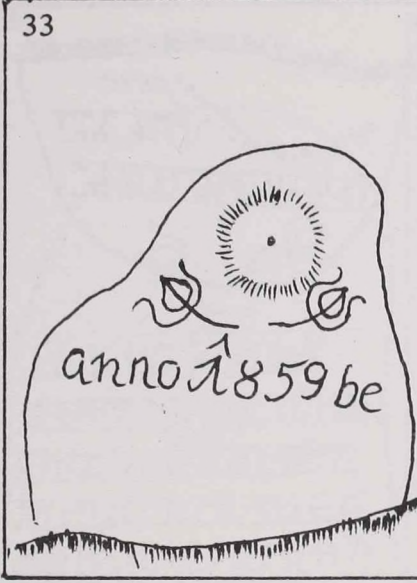
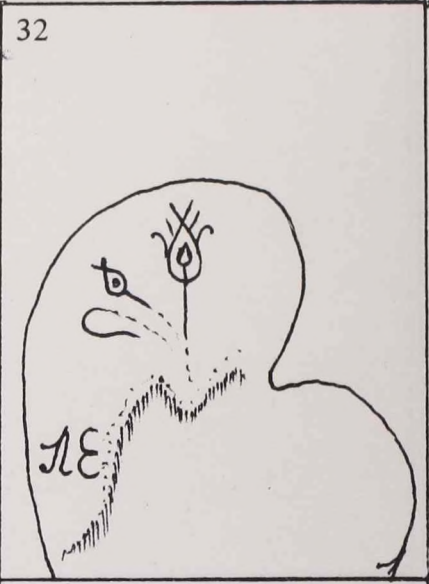
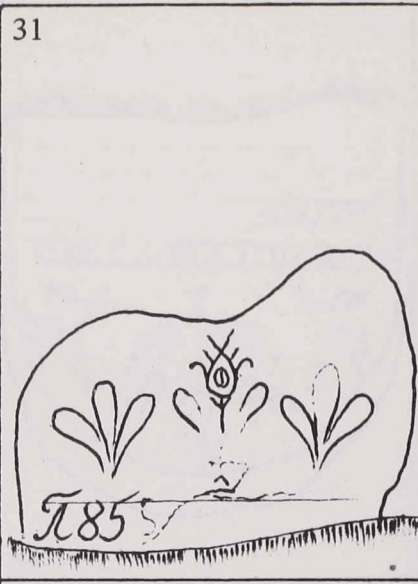
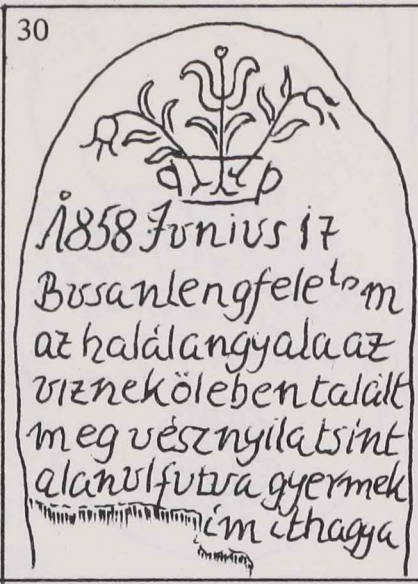
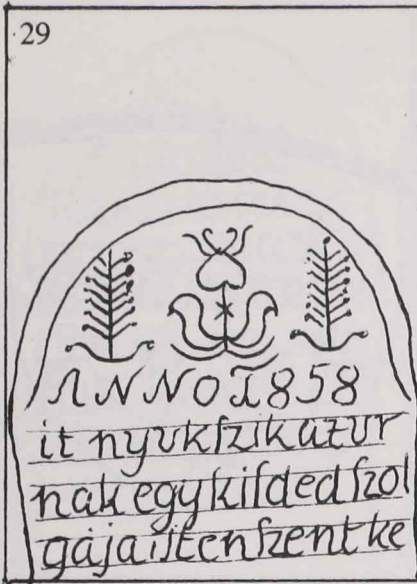

 HERVADA CEDRUSFA
 LEVELET HULLATJA
 MERT HALALKEZE
 VIRAGATSZAGATJA
 MARKUSKATA
 VOLTAM SZULOI
 M VIRAGALEVEKI
 A HALALNAKSZOI

27

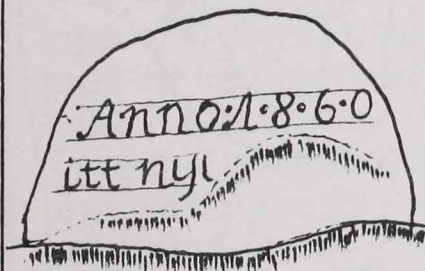
Anno 1856
 It nyolkszik Az ur
 nak egyjorendoszol
 gaja Isten & hazai
 nak szerelmesbaratja
 sz lelek Istennek me
 gert gabonaja magy
 arosi Istvan volt
 nezem 55 Estend
 ot volt földi ele

28

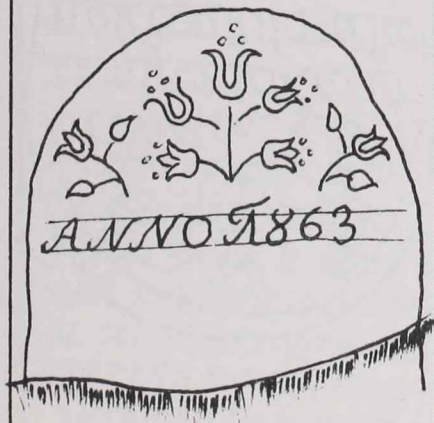

 AN 1856
 itt kike sr
 N Kisde
 Jzc nisten
 zok red
 korab onat
 irigy halal som

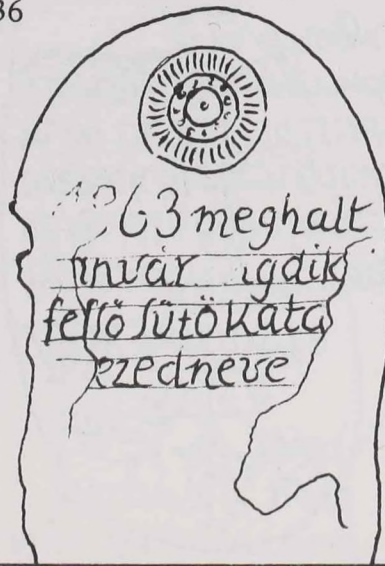
34

35

36

37

38

Anno 1865
 Hakerditekne
 vemet. Mátéjano
 nő Balás kata vol
 tam. 52. év. volt.
 Földi életem. 20.
 Márciusesreba
 tétetem

39

ANNO 1868
 A menynyeivma
 khtalmaszavára
 mindenek meg
 halnak parants

40

ANNO 1868

41

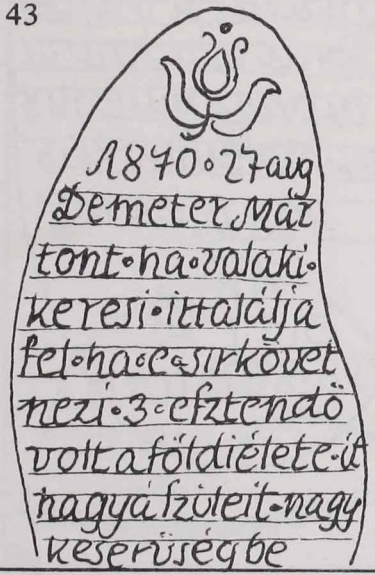
ANNO 1868
 Amenynyeivma
 khatalmaszavára
 mindenek meghat
 nak parantsolatjára
 készülhathalando
 hogy meg ne salodja
 hogy az itéletbe pñeit
 álltassát 78 eszeden
 öm eszám táltam én

42

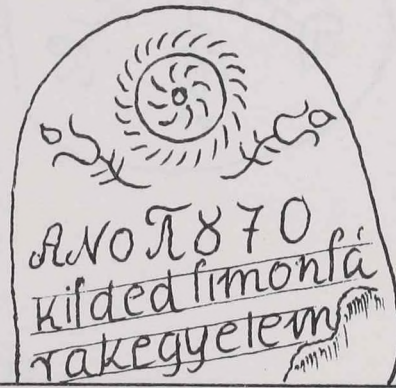
Anno 1868 ban
 Septen

43

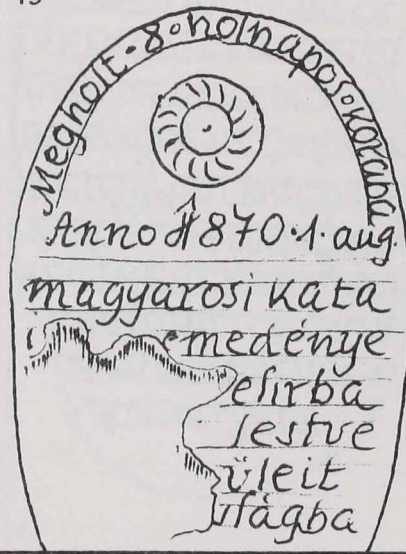
1870. 27 aug
Demeter Máté
tont. ha. valaki.
keresi. itt találja
fel. ha. a sírkövet
nezi. 3. éftendő
vott a földi életét. it
hagyta szüleit. nagy
keserűségbe

44

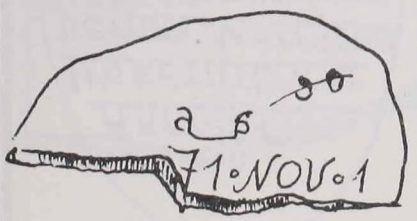
ANNO 1870
Kildec Simon fia
akegyetem

45

Meghalt. 8. holnapos korában
Anno 1870. 1. aug.
magyarosi Kata
medénye
elírba
lestve
üleit
ifágra

46

1870. 11. 1

47

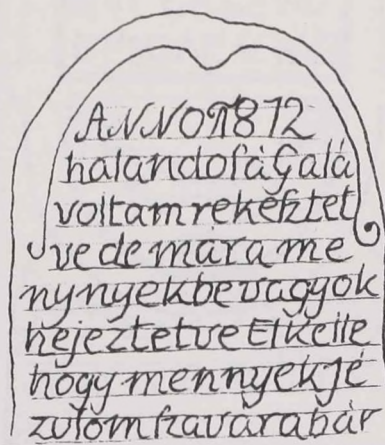

SZÜLETE 1852
M. G. H. 4. DE
28. MÁJ
LEGSZE
VIRÁG
JUS

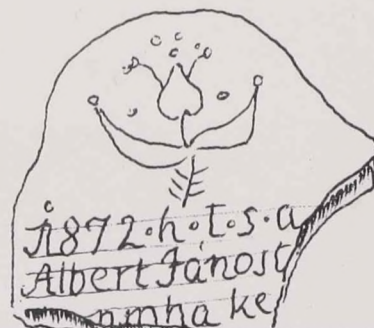
48

49

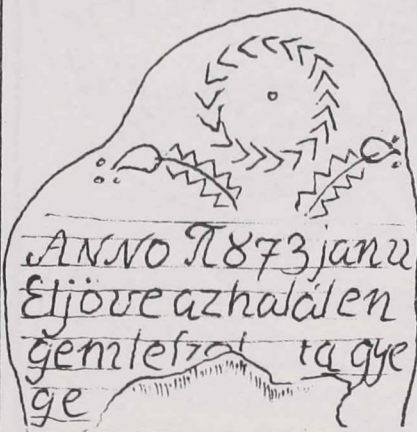
50

51

52

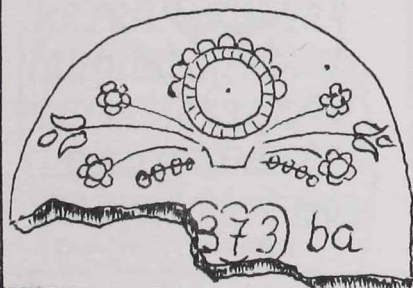
53

54

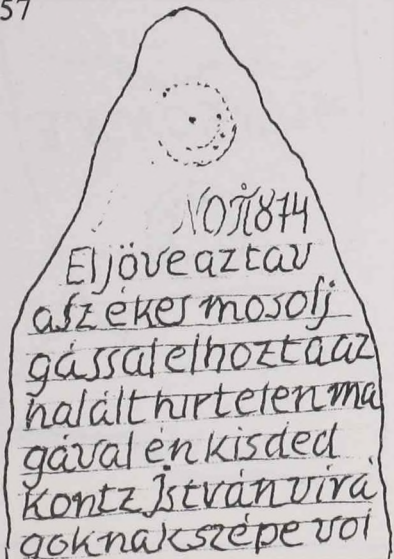
55

56

57

58

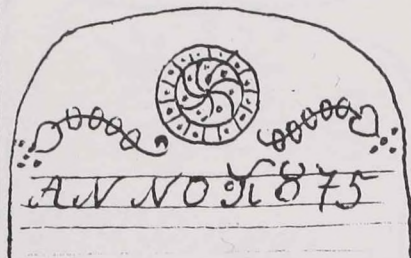

59

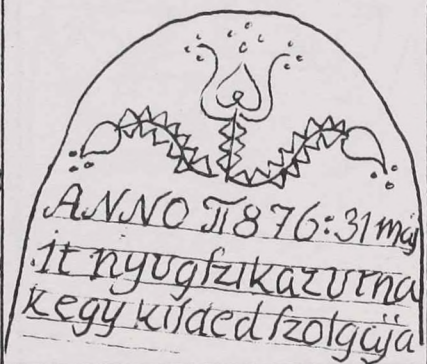
60

61

62

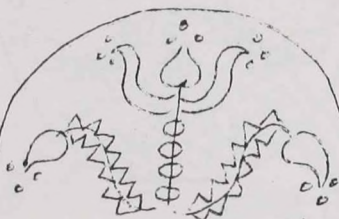

63

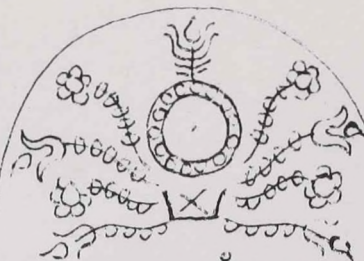
ANNO 1877be
Kisszék Konez Józsi
19 valakike

64

ANNO 1877dik
Kilded Maté István
nkegyelem.

65

ANNO 1877be
Valjonezsetetsir
Kinekkeszitetet.
Koncborbárateste
idehelyezetteteEjov
ezahálalengem

66

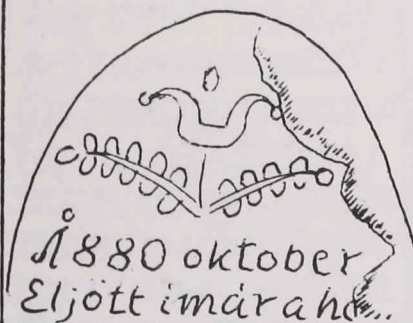
ANNO 1878

67

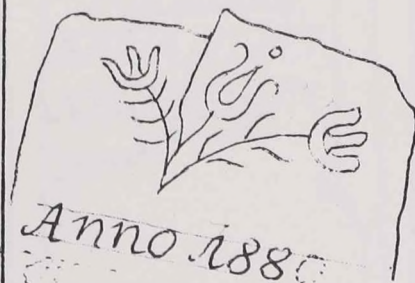

ELSO HAZAMVALA
RINGOBÖLTJÖM

68

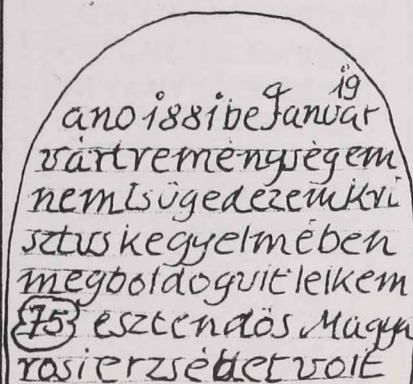
69

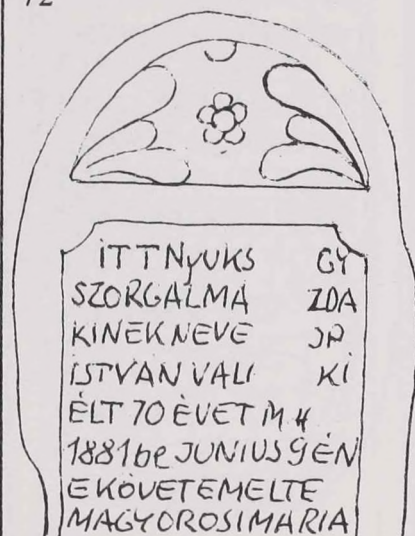
70

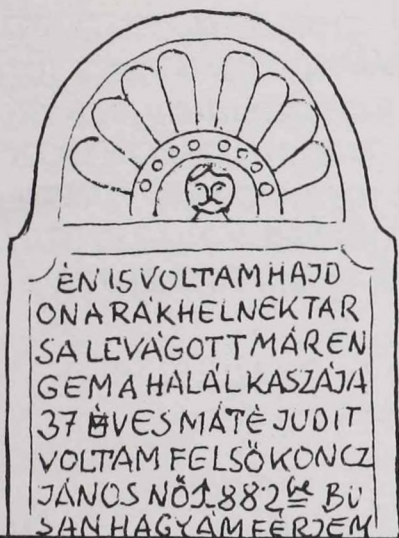
71

72

73

74

75

76

77

Anno 1884
 Hervadaczedrus
 falevelet hullatyta
 mert ahald keze vira
 gjaat kaggatyta Bar
 tos Janos voltam
 szulejim viragalete
 mahalata nak szomo
 rupredaja 3 ehten

78

1884 Be
 MAJUS 28
 NAPJAN: ITT
 NYUGSZIK

79

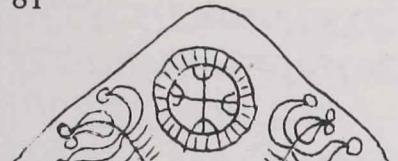
1885 aprillis
 szomoranie festve
 itt ak sz kovunkre

80

LASZLO GYORGY KETE
 ANNO 1885
 SZULETETT
 AGUSZTUS 12
 KIS LASZLO BOR
 BARA 7 HETUS

81

1886 Juliusban
 Hervadatzedrusta
 tevelit hivatytya. mer
 a hatal keze virrag
 jat szagatyta Ma
 gyarosi Erzebet su
 tejn viraga levek

82

1888. Majus. 24-en
 kedves edesanyam
 en is hozzád jöttem
 nyugodjunk át három
 éjtel gödörben De
 meter Erzebet. öt
 éves koromb terék

83

ITT NYUGSZIK AZ
 URBAN MAGYA-
 ROSI ISTVÁN -
 VOLT A NEVEM
 37 ÉVET E FÖLDI
 ÉLETBEN ÉLTEM
 EBÖL PÁROS ÉLE
 TET 30 ÉVET BOL
 DOGULÉLTEM
 ALBERT ZSUSA
 VNA JÓTÁRJAM

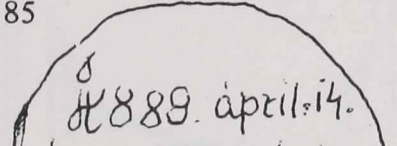
1888

84

63 ÉVET ÉLT
 1889

85

1889. ápril. 14.
 Én Szabo Maria van
 tam Gergely Marto
 nne a földi életbe
 62 évet éltem a
 világ egy virágos
 kert melybe én is
 szaporíték negy
 szal virágot

86

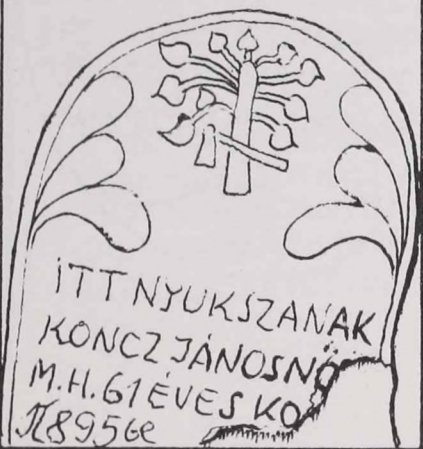
87

88

89

90

ANNO 1896 Aug 17 én
A Jégelső házamban most
vot rengő Botsomfajú
az második pedig ke
polsom deszkája Ma
gyarosi Katta voltam

91

MAGYAROSI MÁHALY SZÜL 1831 SZEPT MEGHALT 1896	FÜLEP KATA SZÜL. 1851 MEGHALT 1909
--	--

92

ANNO 1897 BEN
AMIDŐN AZ ÉLET
TENGERÉBEN ÉVETEM
E FÖLDÖN SZÁSZ JÁNOS
NEVET VÉELTEM (53)
ÉVET, MIDŐN ELTÖLTÖ
TEM (31) ÉVET PAROS
ÉLETET ÉLTEM IM
MÁR AZ ÉGEBEN
MEGDICSÖÜLTEM

93

VALJON ESIRKI NEKE
SZITETEL ZI MAGYERGE
LY TESTE IDETE METERE
45 ÉSZTENDŐ VOLT FÖ
LDI ÉLETE EBŐL 22 OT
KOCMAY KATA VAL TÖLT
MEGHALT 1897 BE DE
CZM. 19. BEKE IENÉRN
POYALN

94

ELŐM ISTENE
SZENTSÉGES OLÉBEN
YUGSZIK BARTOS
ORBATA KONC MÉR
TONÓ VOLTAM E FÖL
1898 ÉV

95

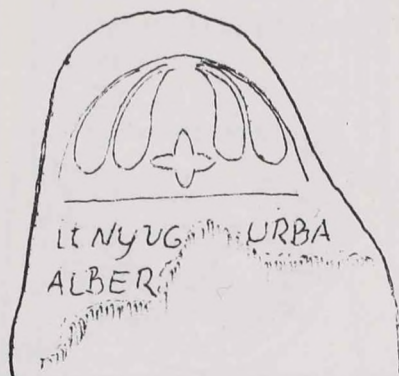

96

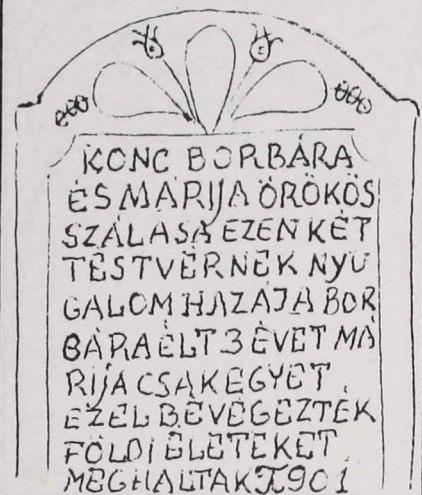
97

98

99

100

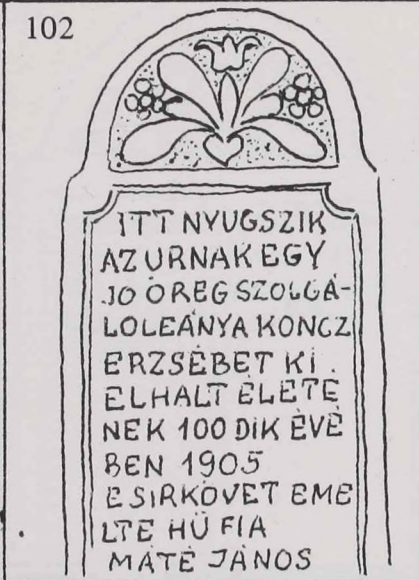

101

ITT NYUGSZIK
EGY JO GONDOS
EDESAPA KONCZ
JANOS MEGHALT 45
EVES KORABA 1904

102

ITT NYUGSZIK
AZ URNAK EGY
JO OREG SZOLGA-
LOLEANYA KONCZ
ERZSEBET KI
ELHALT ELETE
NEK 100 DIK EVE
BEN 1905
ES IRKOVET EME
LTE HU FIA
MATE JANOS

103

ALYMEGTE
HALANDO TEKI
ES IRKORE IT
BALAZS MIHA
TETGODOR
25

104

ALJMEG ITT HALA
NOD TEKINTS ES IR
KORE MERT ITT
NYUGSZIK SUTO IST
VAN ES ETET GÖDÖR
BE 83 EV VALA E FOL
DI ELETEM MELYBO
JO TARSAMMAL ELT

105

HERVAOA CEDRUSFA
LEVELET HULATYA
MERTA HALAL KEZE
VIRAGAT SZGATYA
M.H. 1905

106

ITT NYUGSZIK
EGY JO GONDOS
EDESANYA MA
GYAROSI MIHALYNE
KONCZ MARIA
ELT 82 EVET
M.H. 1905

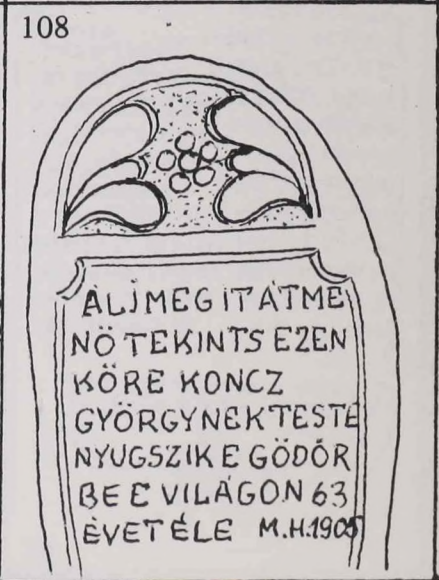
107

ITT NYUGSZIK
EGY JO HIVTARS
MAROSI LÖRINCZ
NÉ MIKLOS KATA
SZULETET 1871
MEGHALT 1905
MÁJOS 6 EBÖL
HU FERJEVEL
PAROSAN 14 EVET

ITT NYUGSZIK
EGY KIS ANGYAL
MAROSI LONA
MEGHALT EGY
EVES KORABA
1894. SZEPT 20

108

ALJMEG IT ATME
NÖ TEKINTS EZEN
KÖRE KONCZ
GYÖRGYNEK TESTE
NYUGSZIK E GÖDÖR
BE E VILAGON 63
EVET ELE M.H. 1905

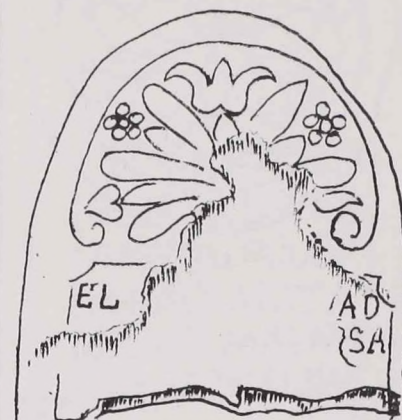
109

110

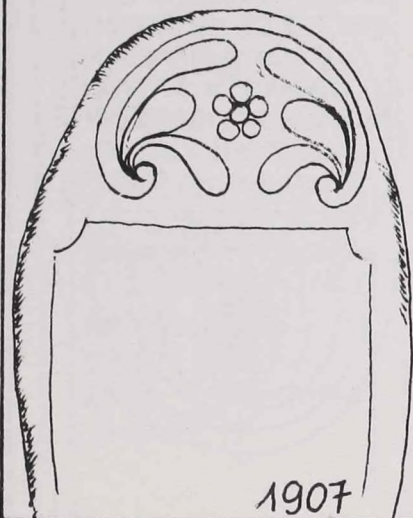
111

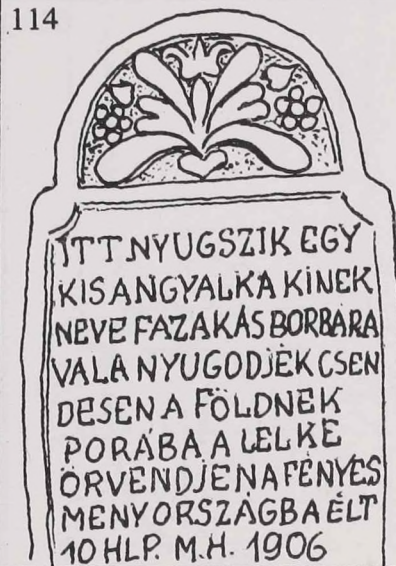
112

113

114

115

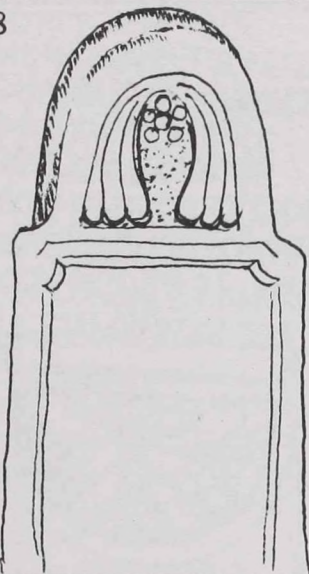
116

117

118

119

120

121

122

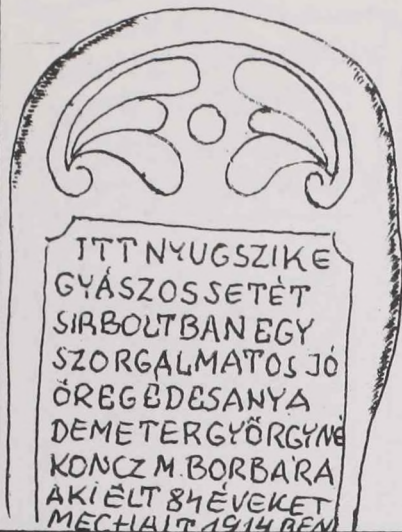
123

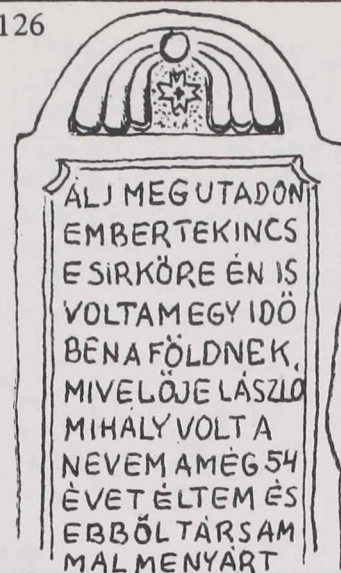
124

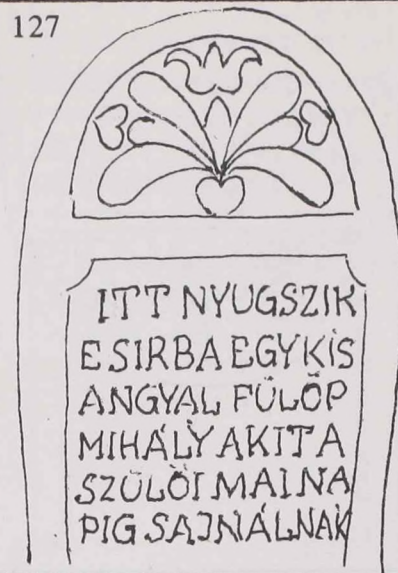
125

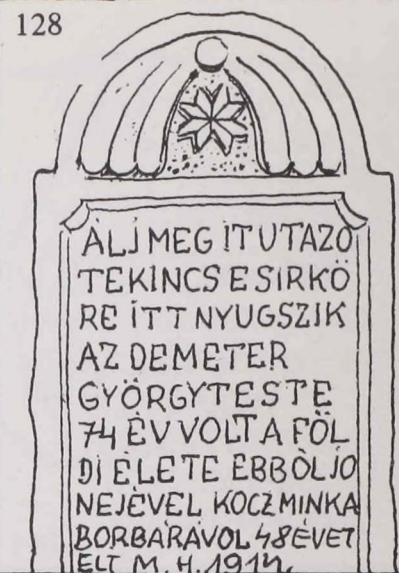
126

127

128

129

130

131

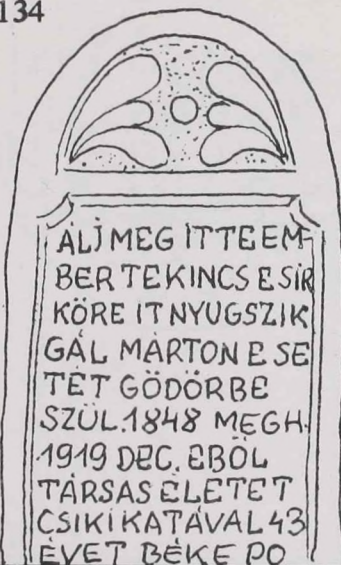
132

133

134

135

136

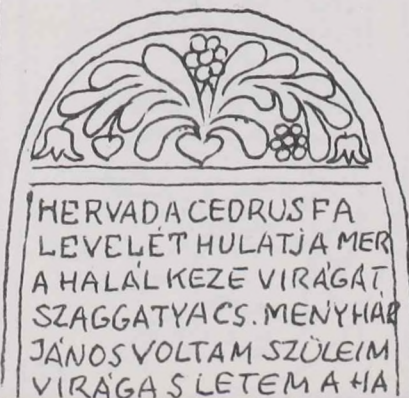
137

138

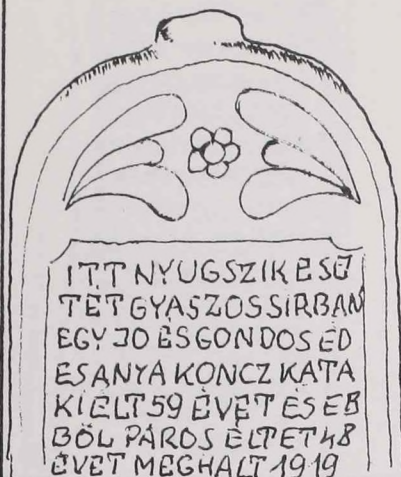
139

140

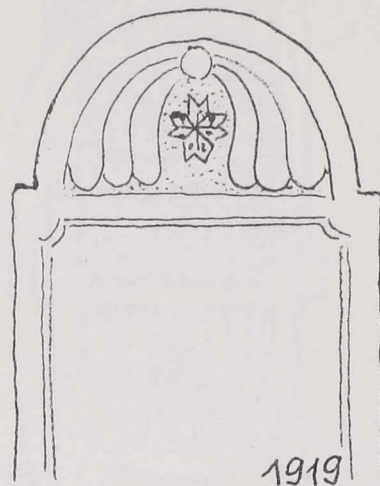
141

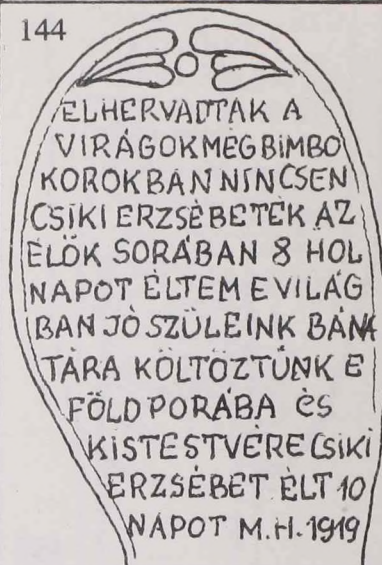
142

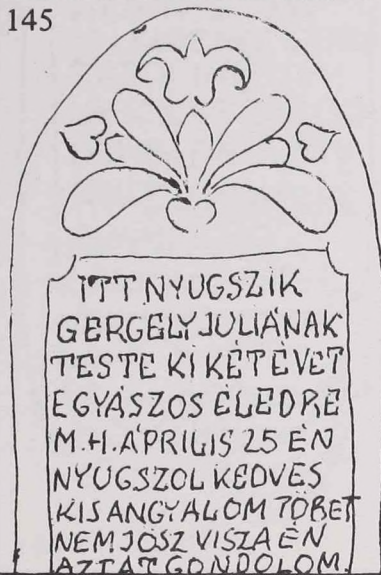
143

144

145

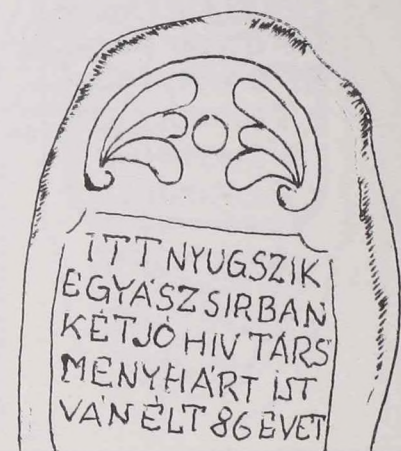
146

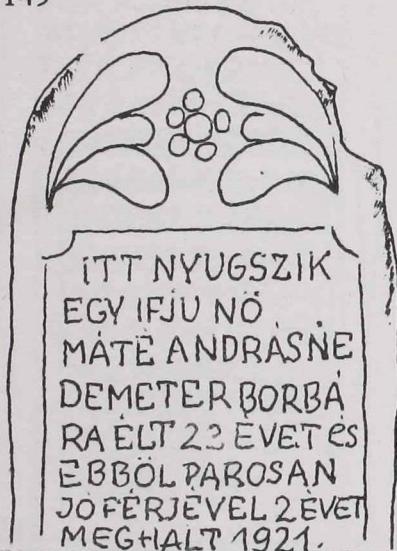
147

148

149

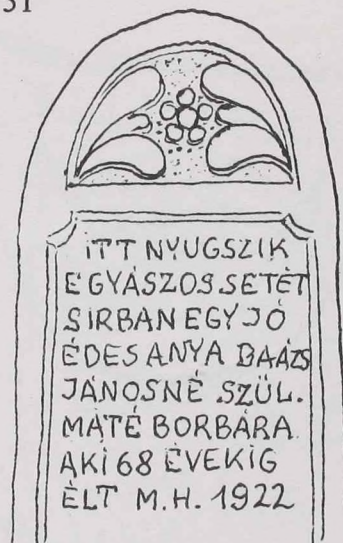

150

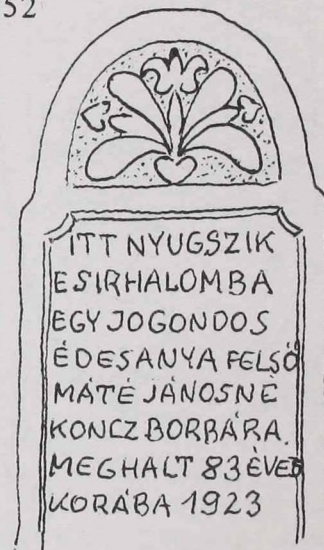

1922

151

152

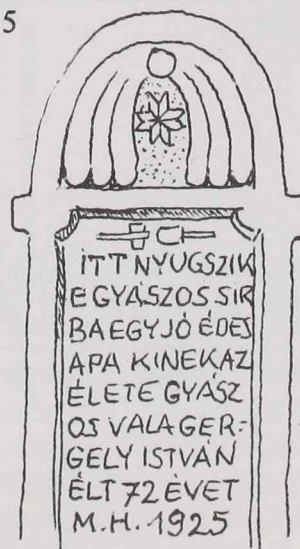
153

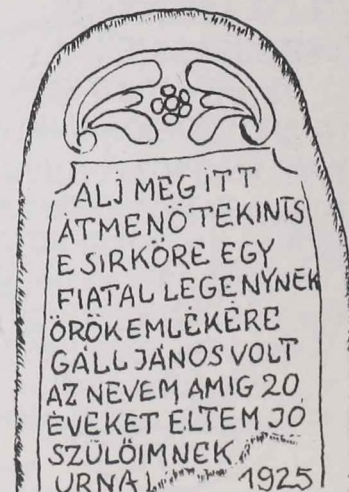
154

155

156

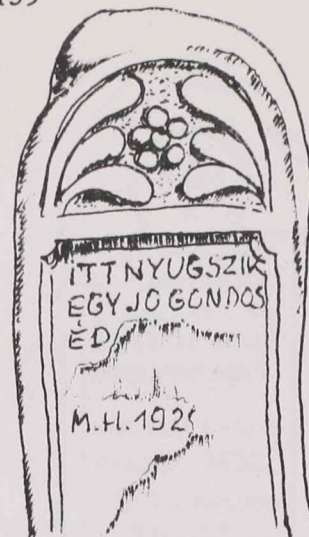
157

158

159

160

161

162

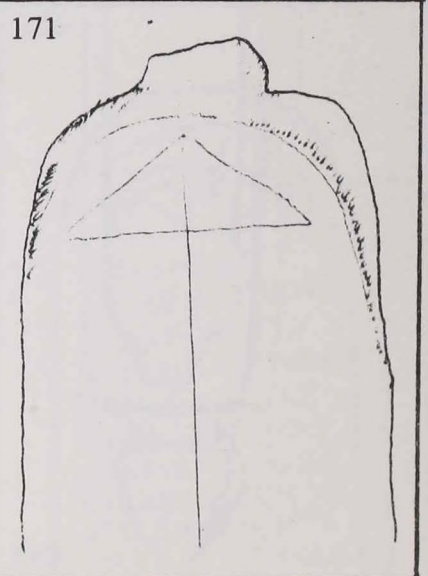
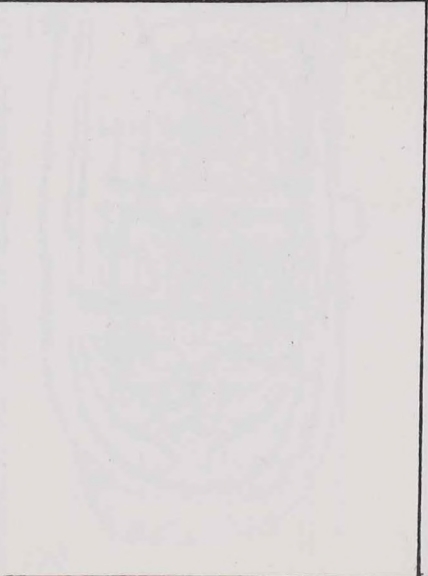
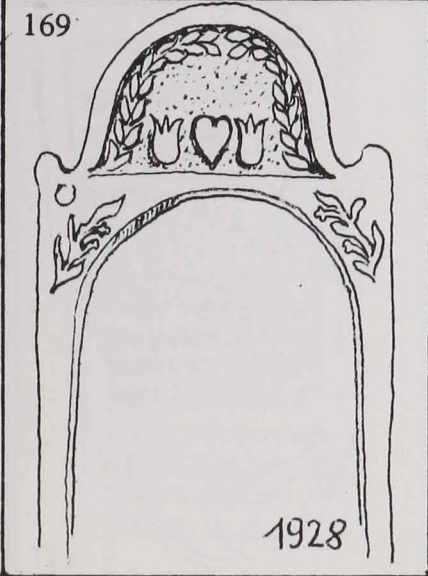
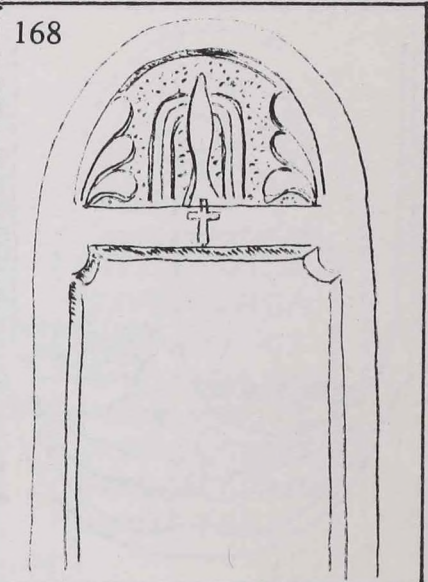
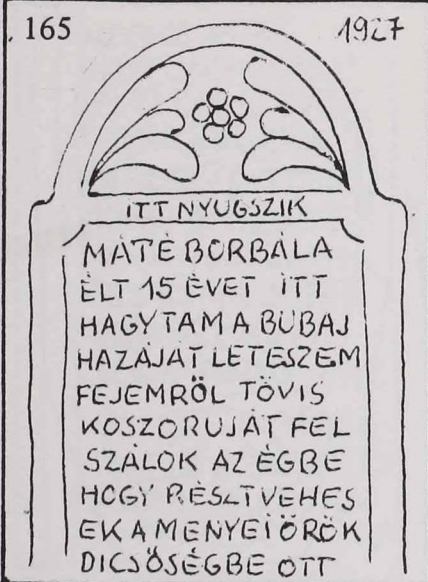

163

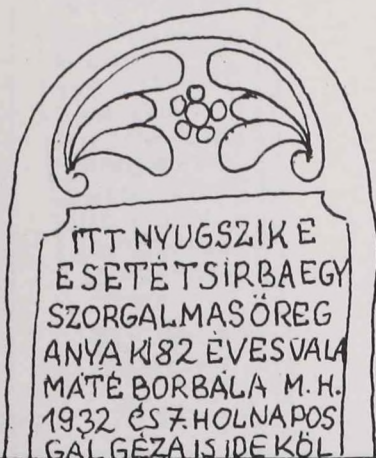

164

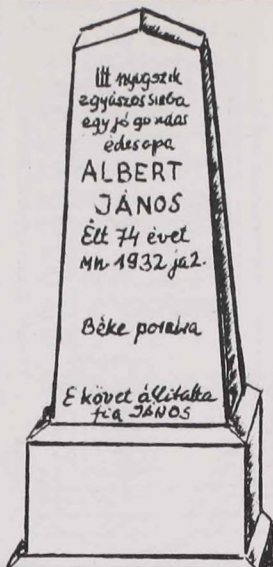

172

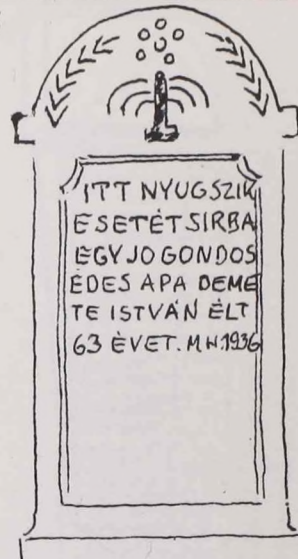
173

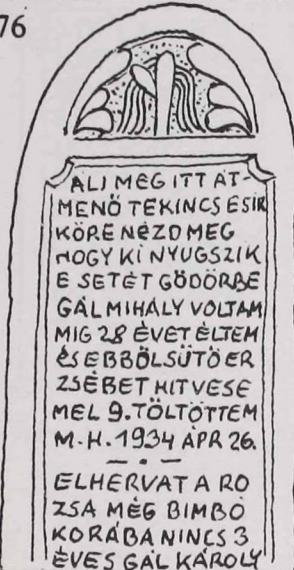
174

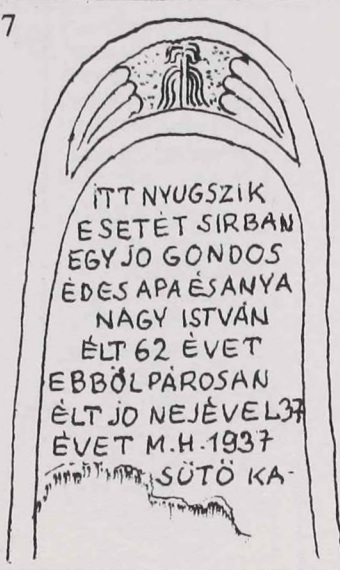
175

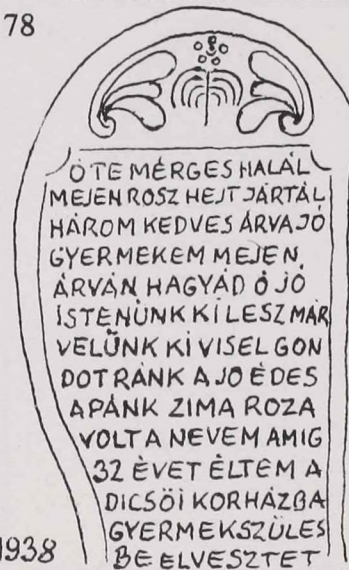
176

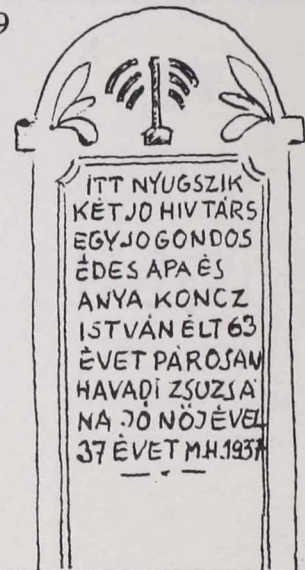
177

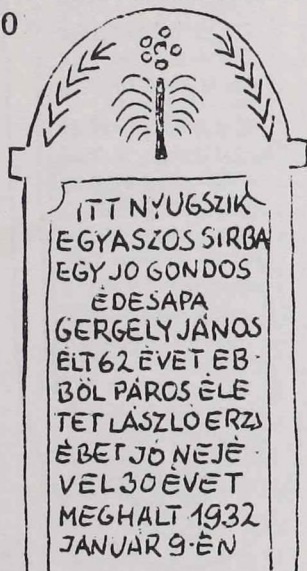
178

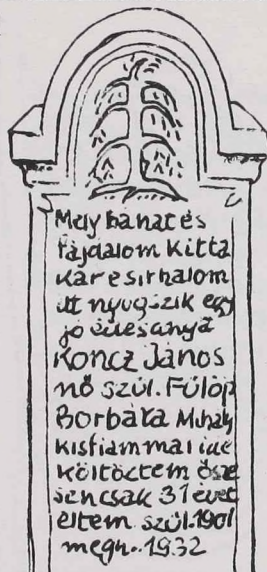
179

180

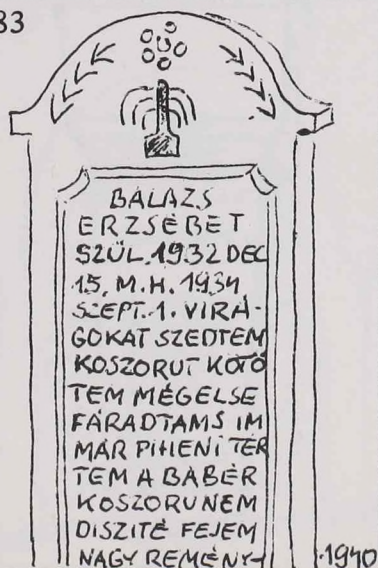
181

182

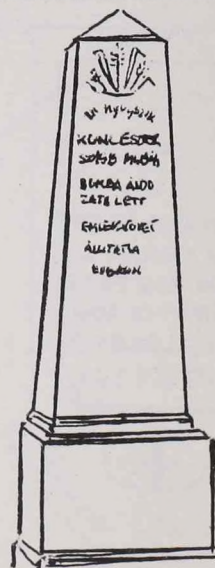
183

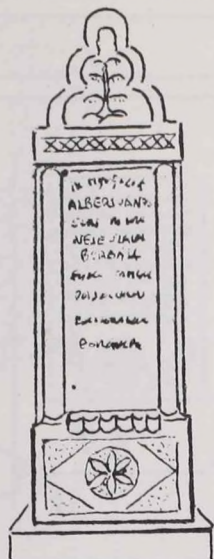
184

185

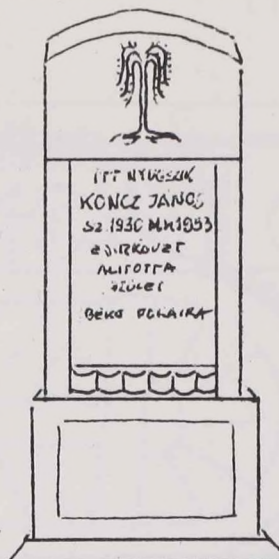
186

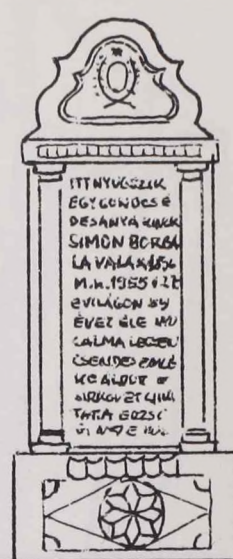
187

188

189

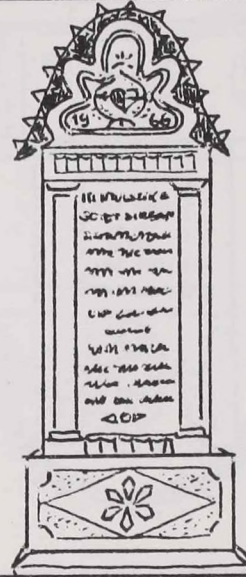
190

191

192

193

194

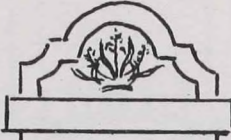

ITT NYUGVANI
KONCZ JANCZ
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19

ITT NYUGVANI
KONCZ JANCZ
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19

195

ITT NYUGVANI
KONCZ JANCZ
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19

196

ITT NYUGVANI
KONCZ JANCZ
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19

ITT NYUGVANI
KONCZ JANCZ
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19

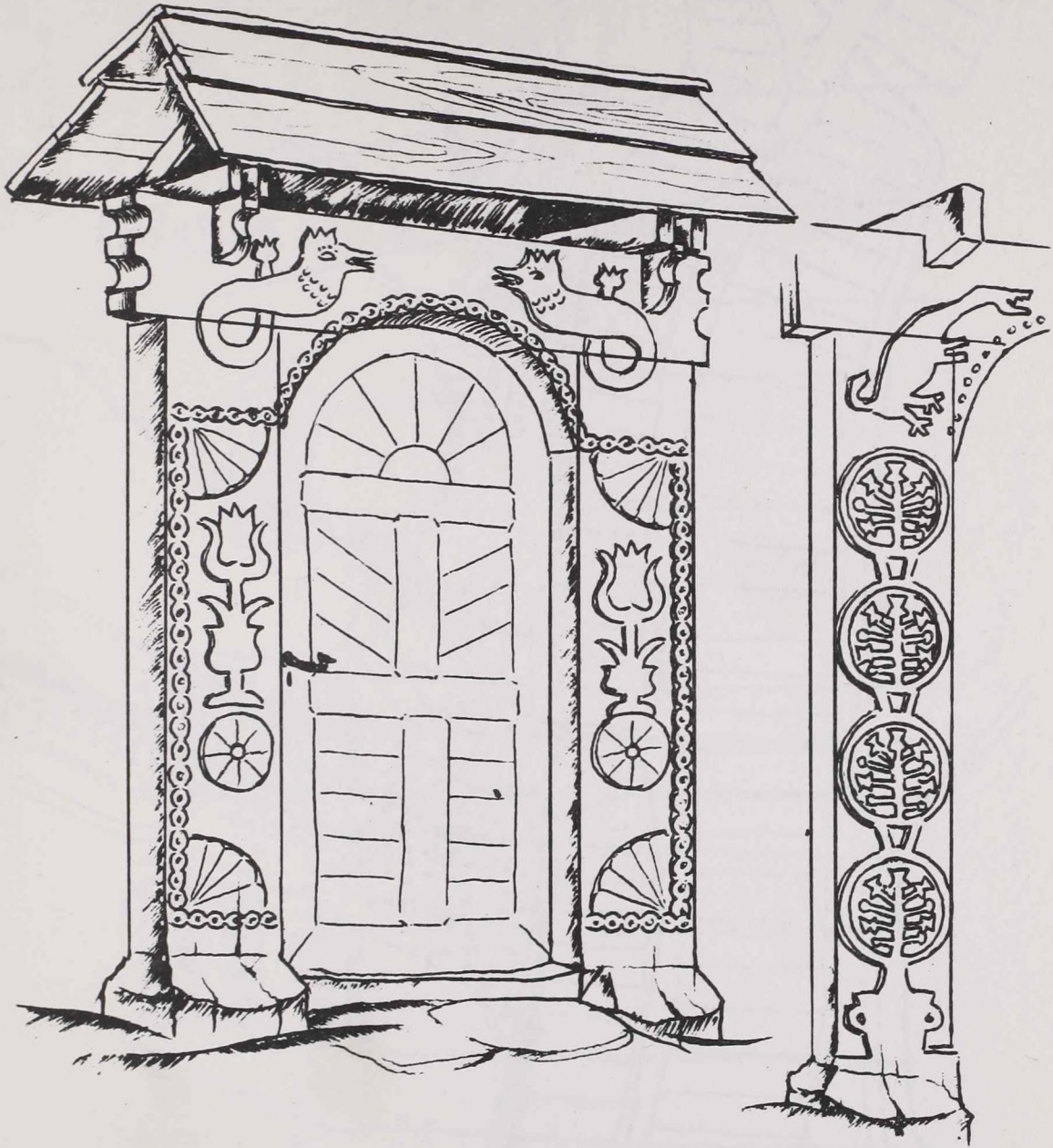

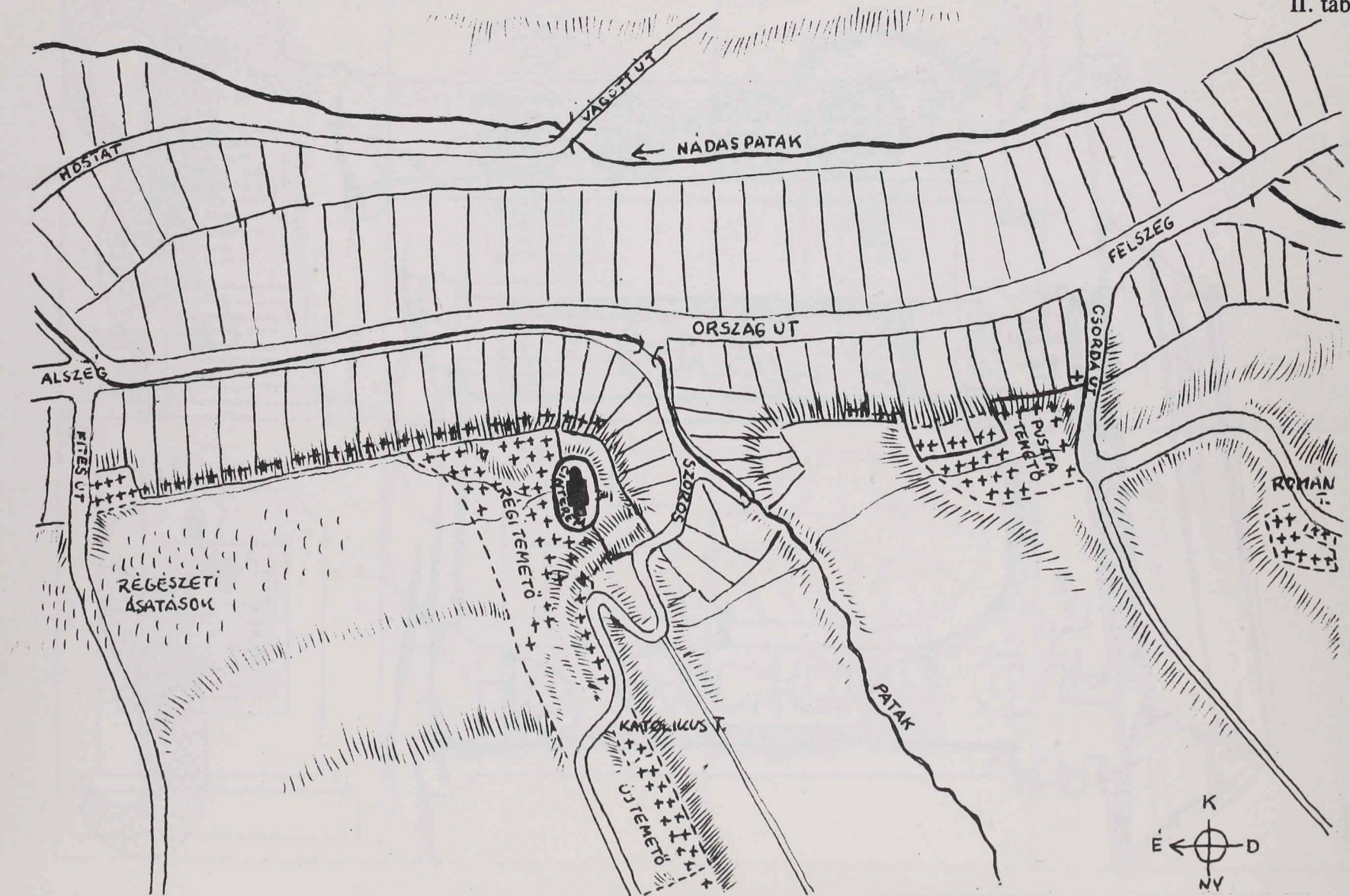
197

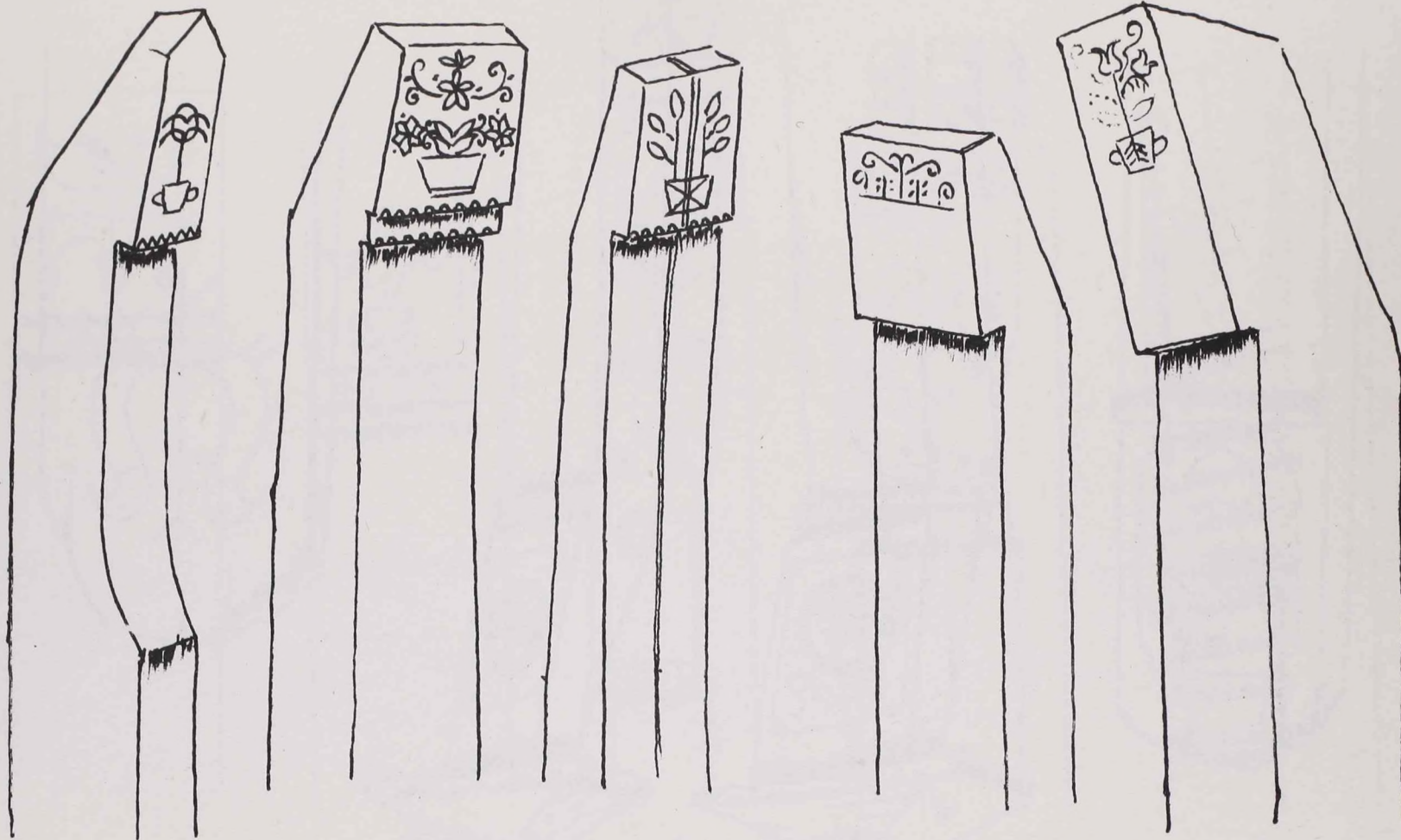
ITT NYUGVANI
KONCZ JANCZ
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19
M. N. 19

I. tábla

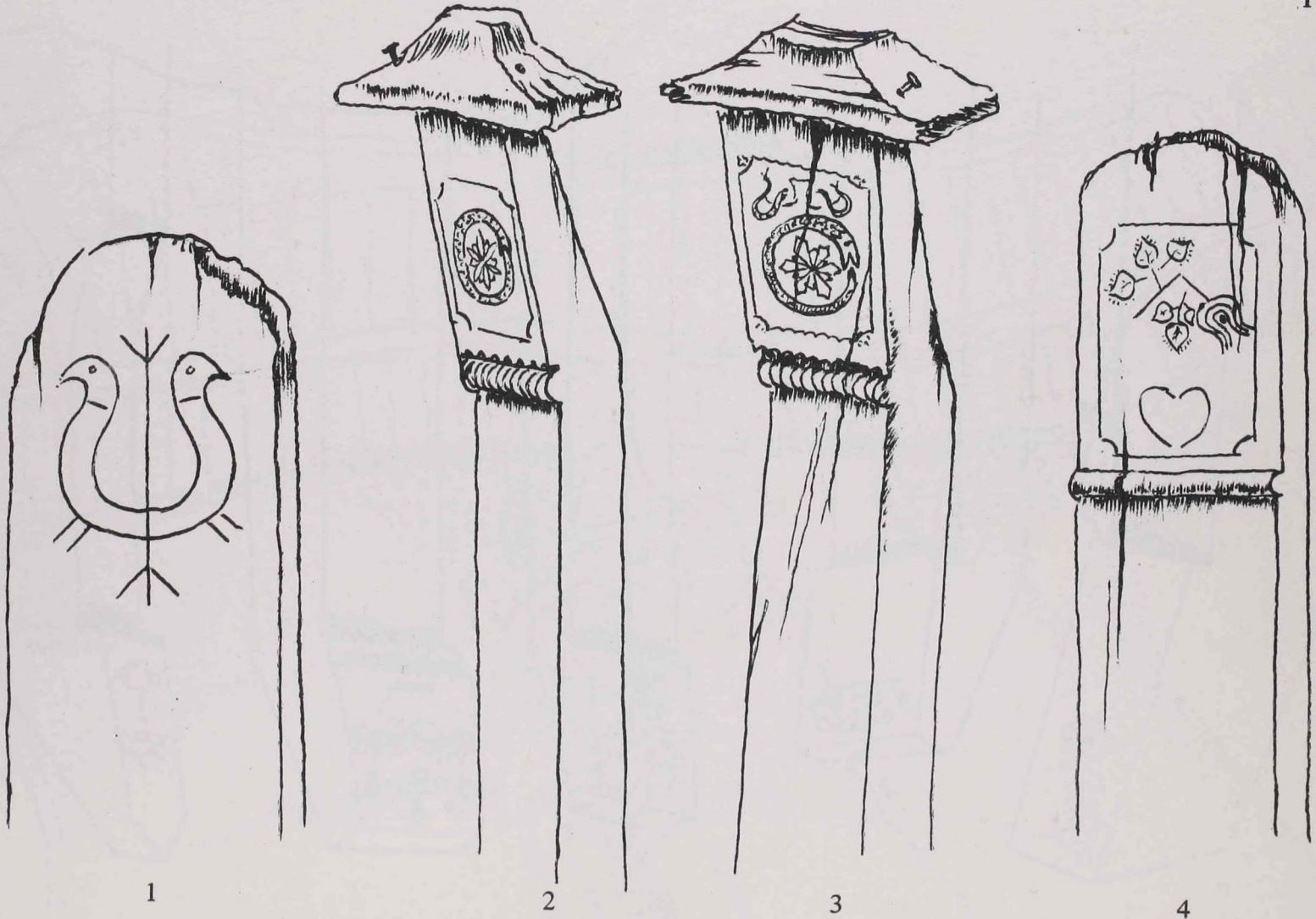
1

2

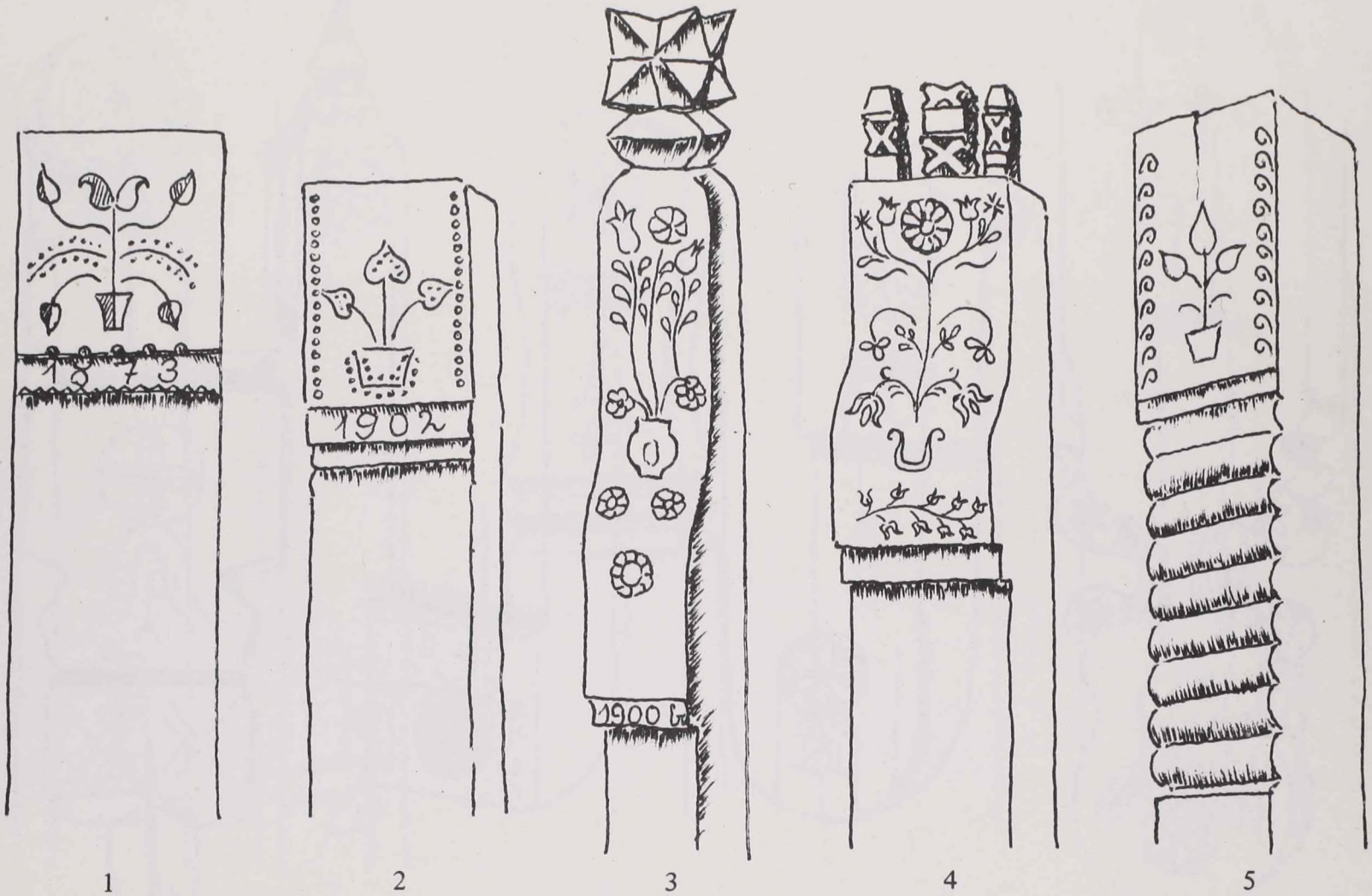
3

4

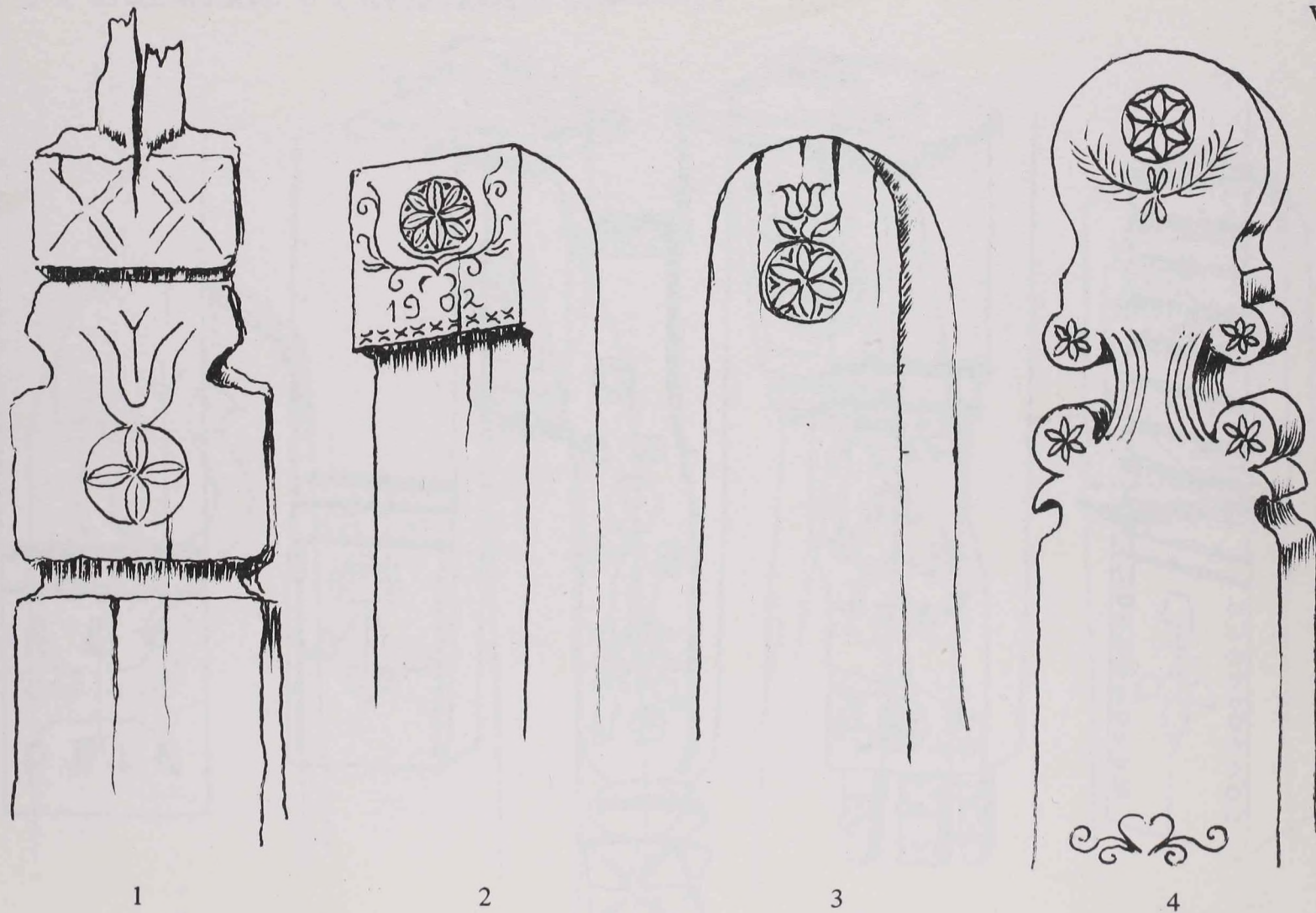
5

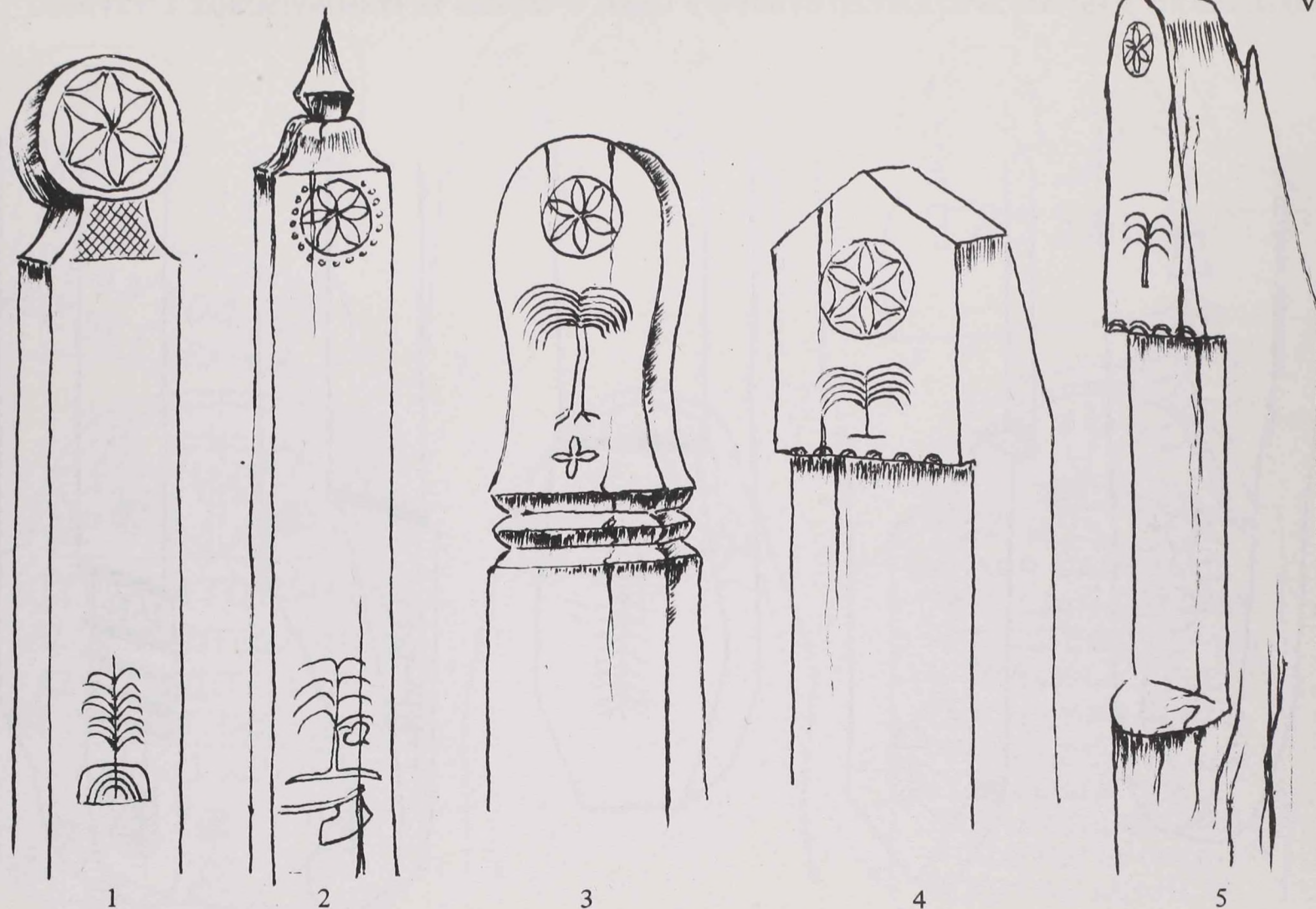
1. MAGYARÓ, 2., 3., 4. MEZÓFELE (MAROS MEGYE)

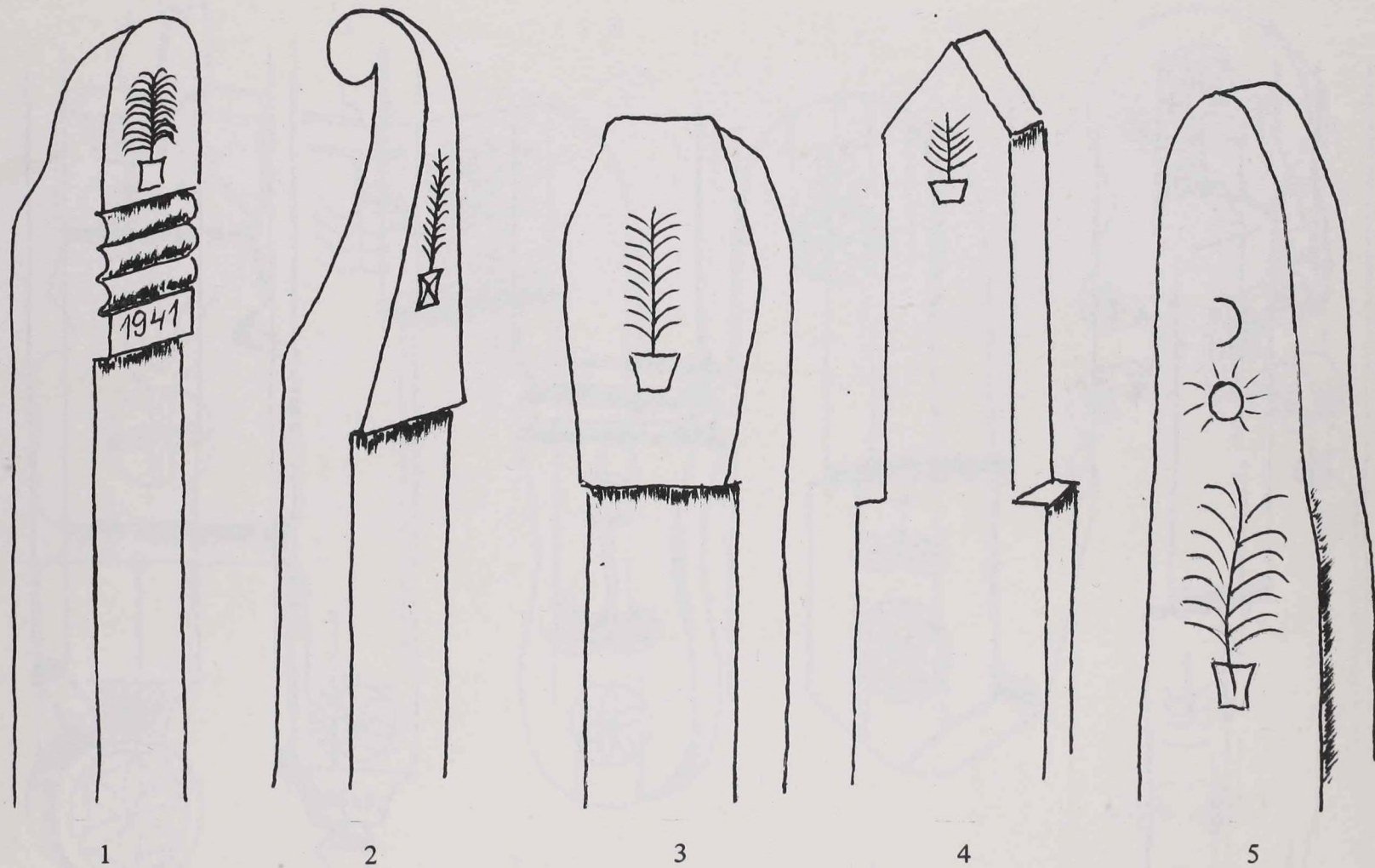
1., 2., 5. BÁNFIHUNYAD, 3., 4. MAGYARBIKAL (Muhonyay I.)

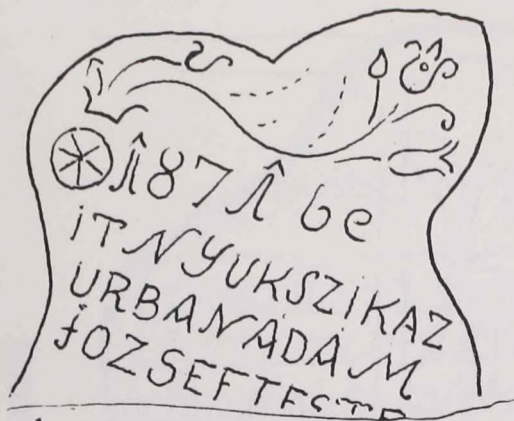
1., 2. KALOTASZEG (NAGY ALMÁS), 3. VÁMOSATYA, 4. BARANYA

1. TAHI, 2. KISOROSZI, 3. PENYIGE (SZABOLCS-SZATMÁR), 4. DEBRECEN, 5. SZABOLCS-SZATMÁR

1. DÉSHÁZA, 2. KÖRÖSJÁNOSFALVA (BIHAR), 3. MÁND, 4. NÁBRÁD (SZABOLCS-SZATMÁR), 5. DIOSVISZLÓ

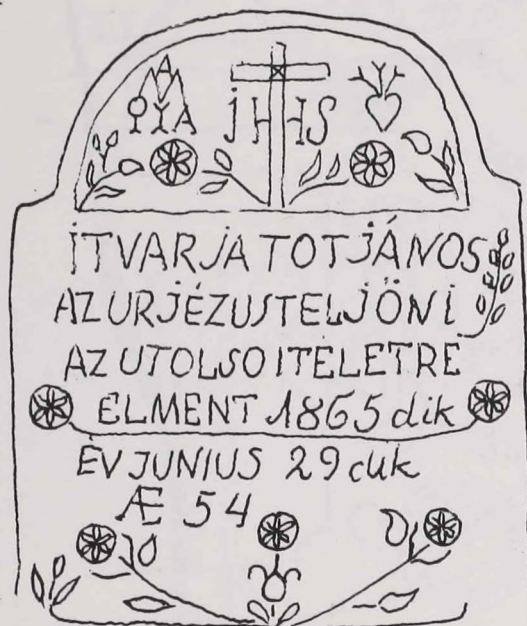
1

2

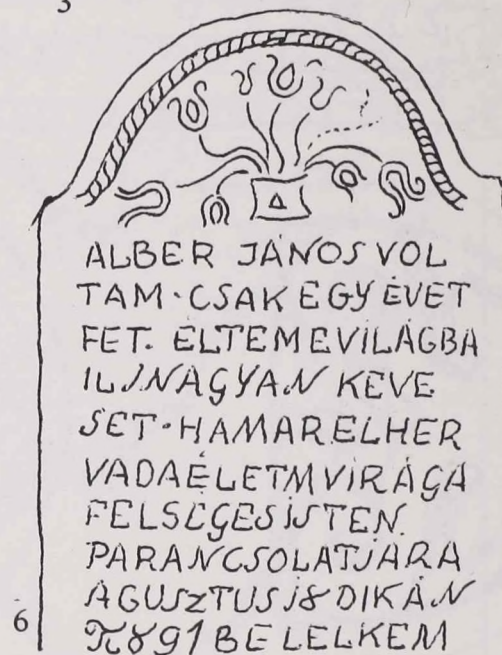
3

4

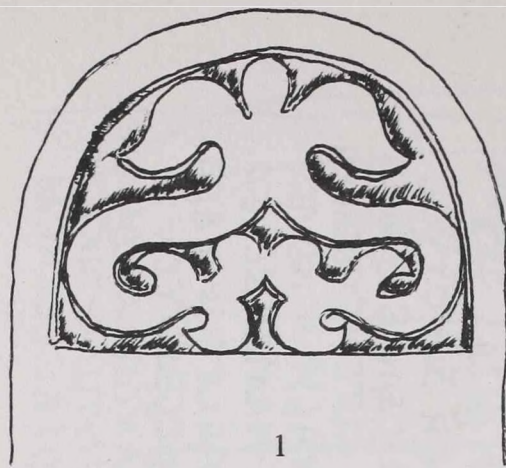

5

6

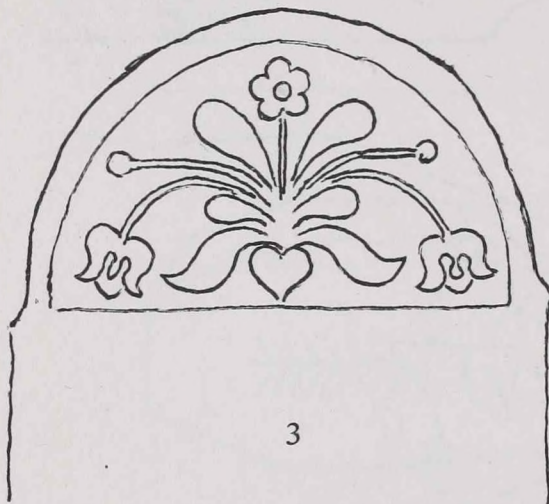
1., 3. GYULAKUTA, 2. ÁKOSFALVA, 4. VÉCKE, 5. EGRESTŐ, 6. KISKEND

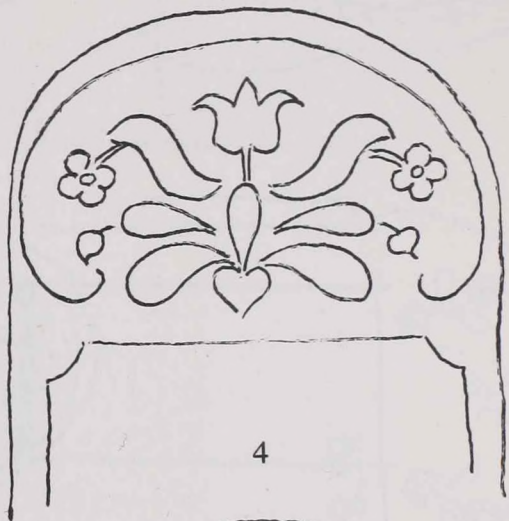
1

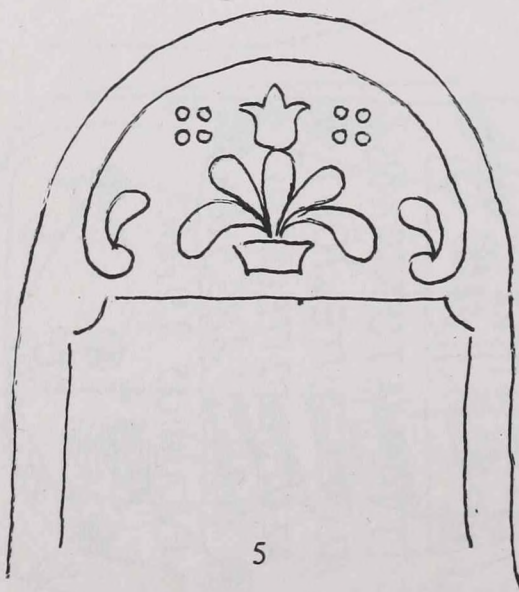
2

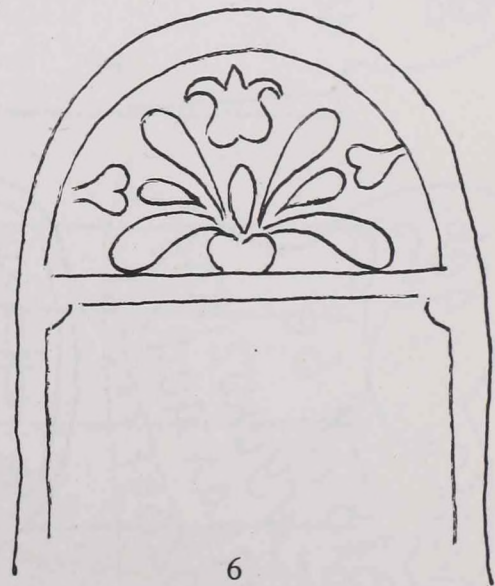
3

4

5

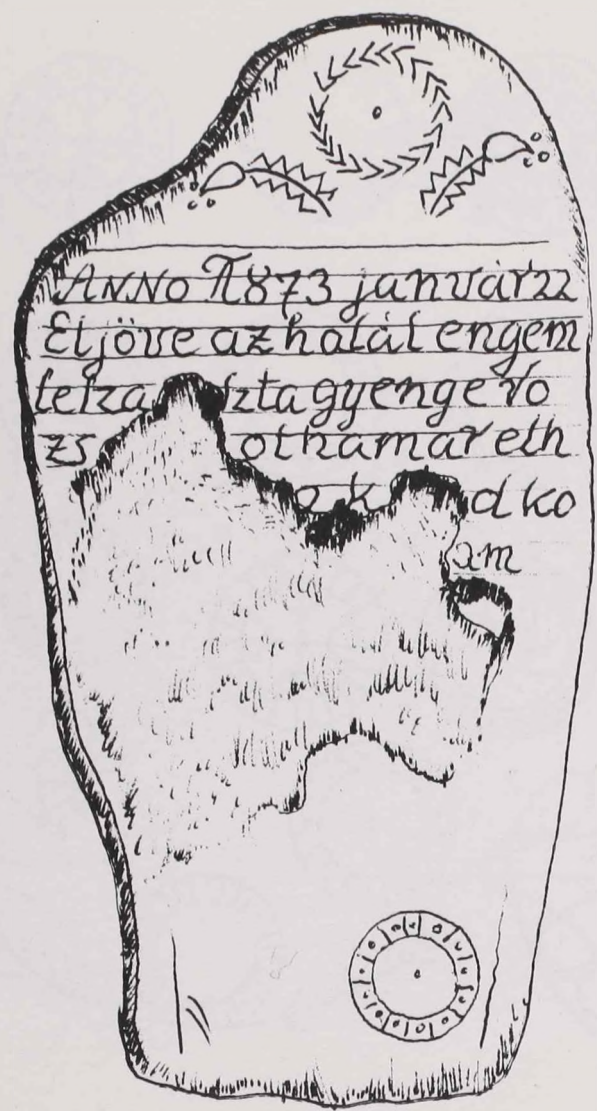

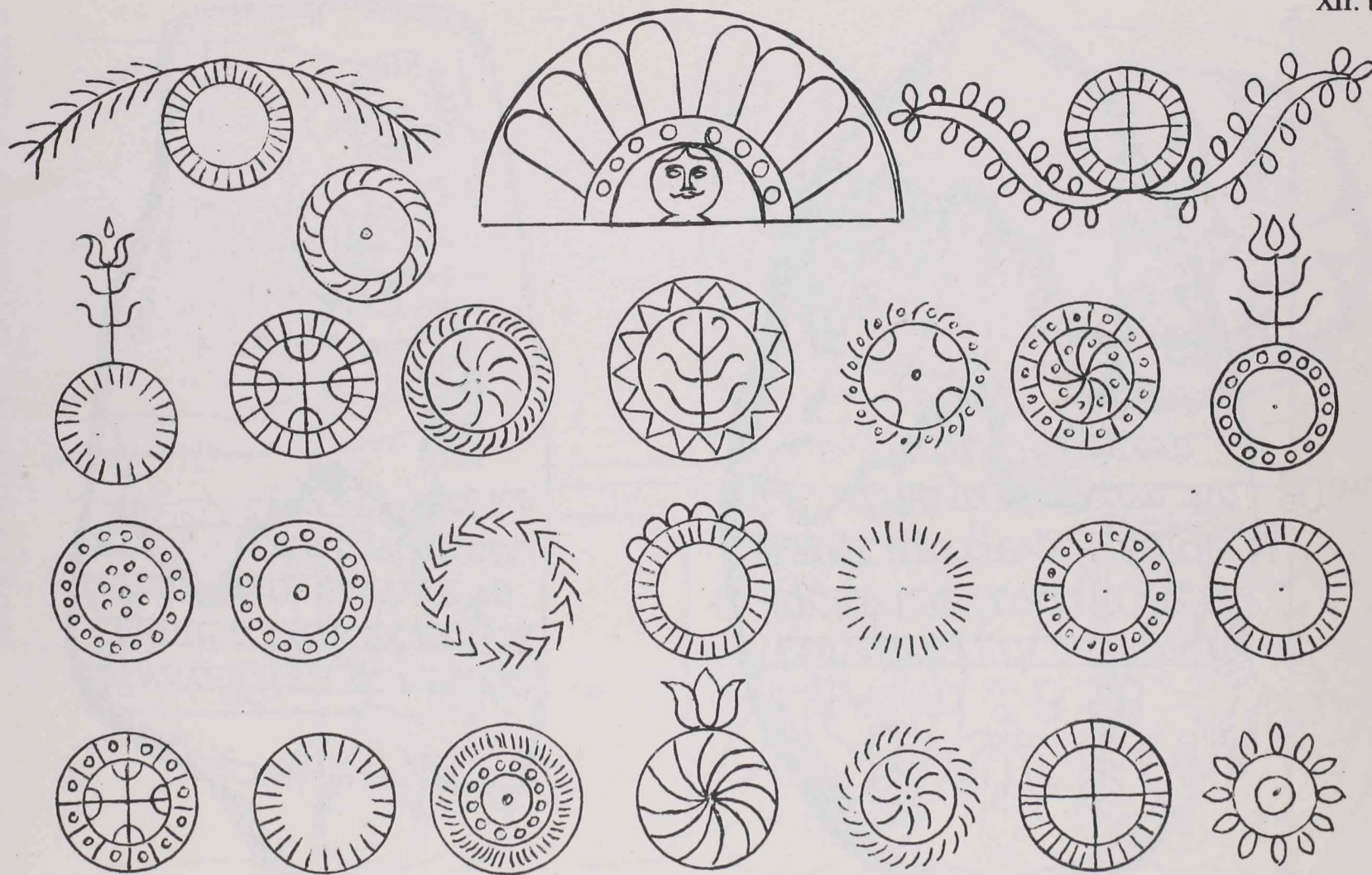
6

1., 2. KIBÉD, 3., 4. ÁKOSFALVA, 5. EGRESTŐ, 6. VÉCKE

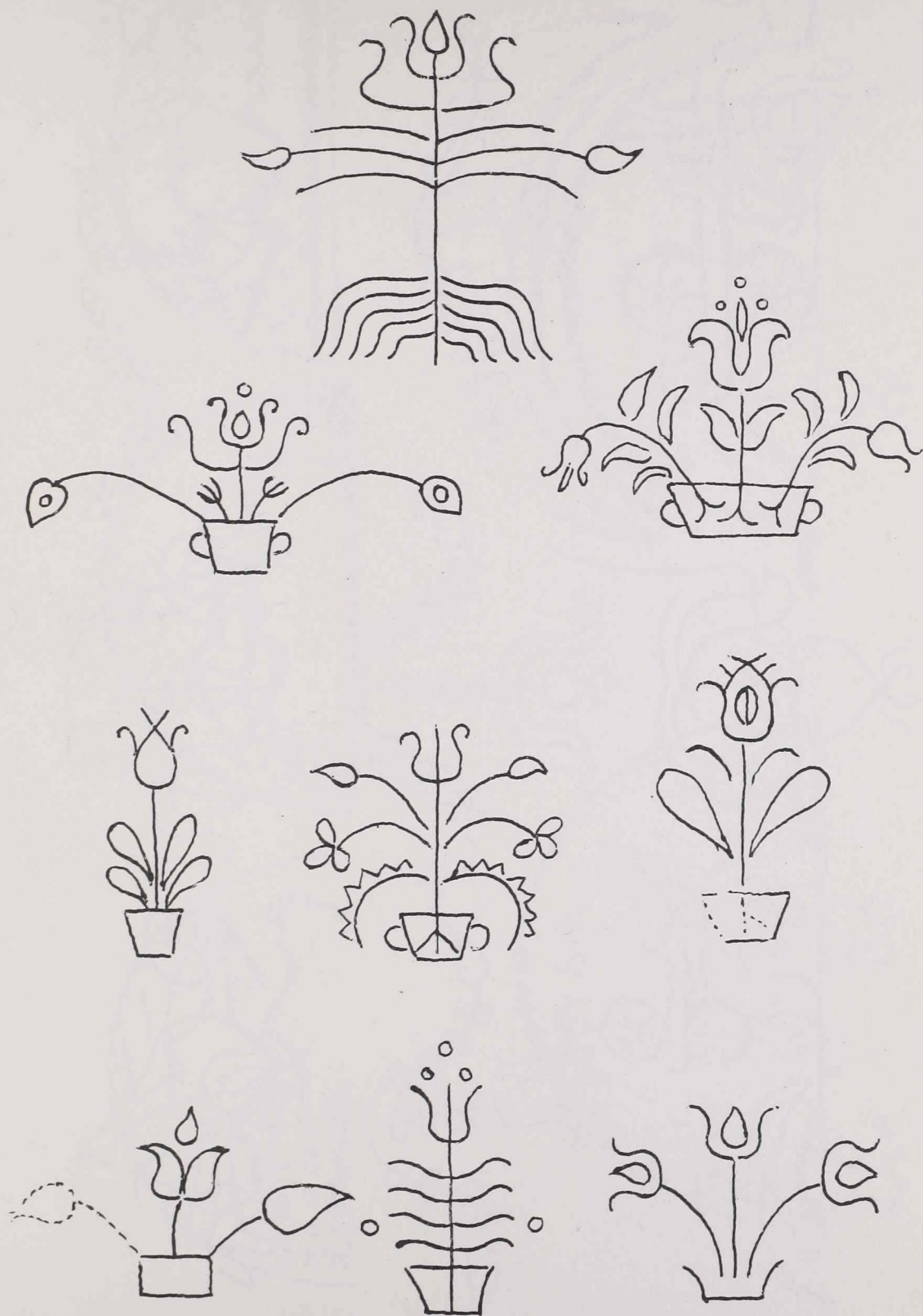

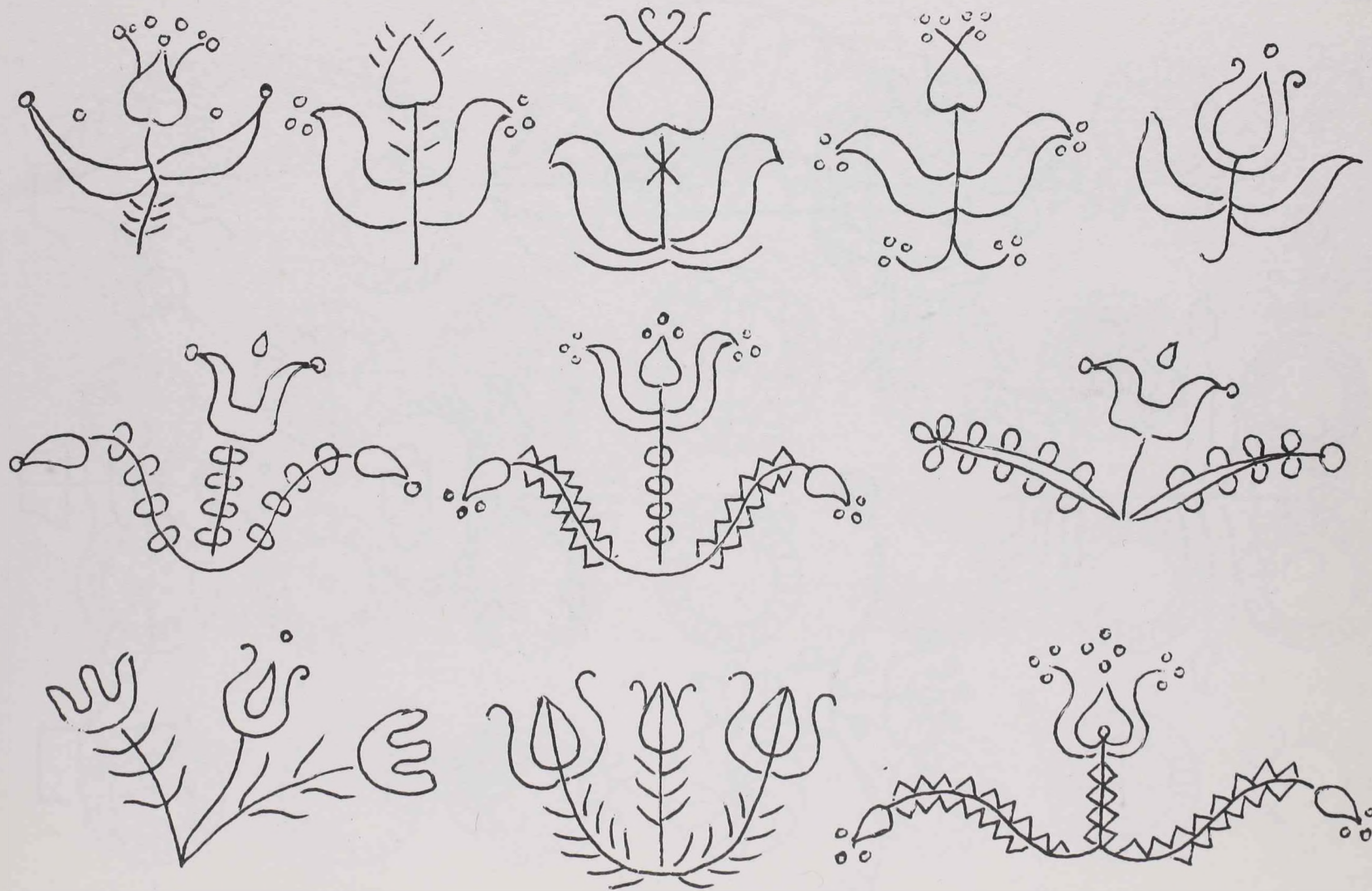
30 cm.

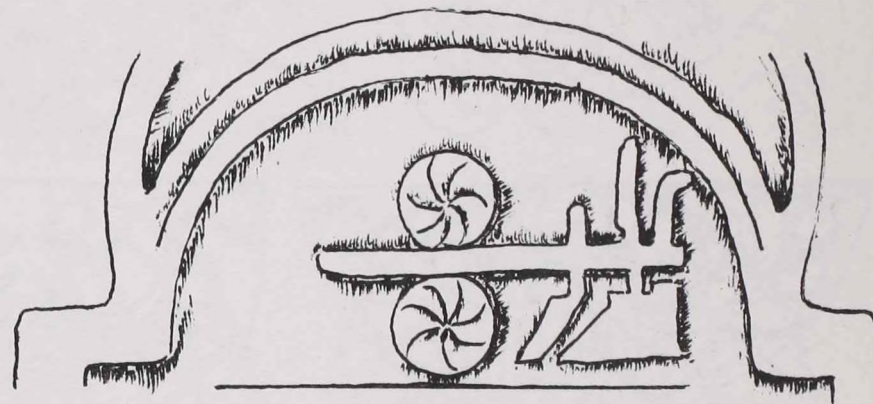
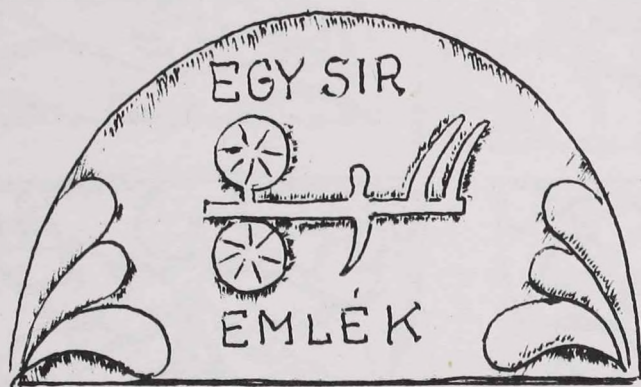
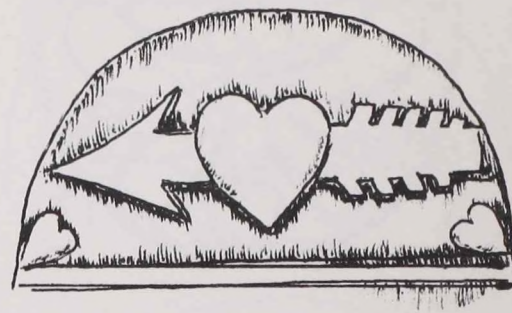
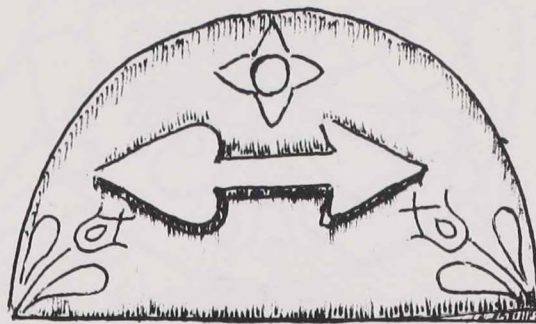
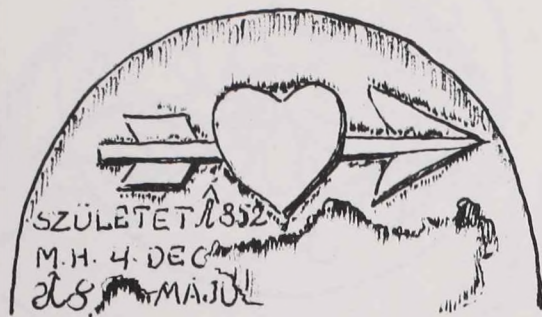

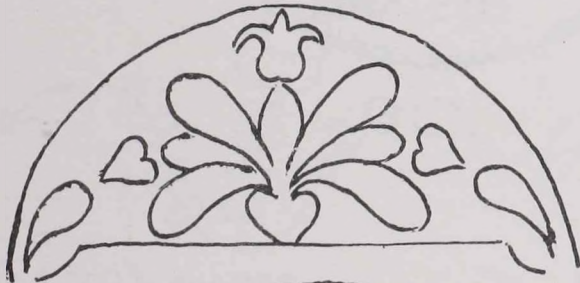
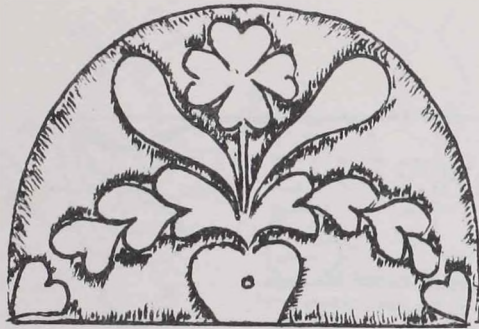
XIII. tábla

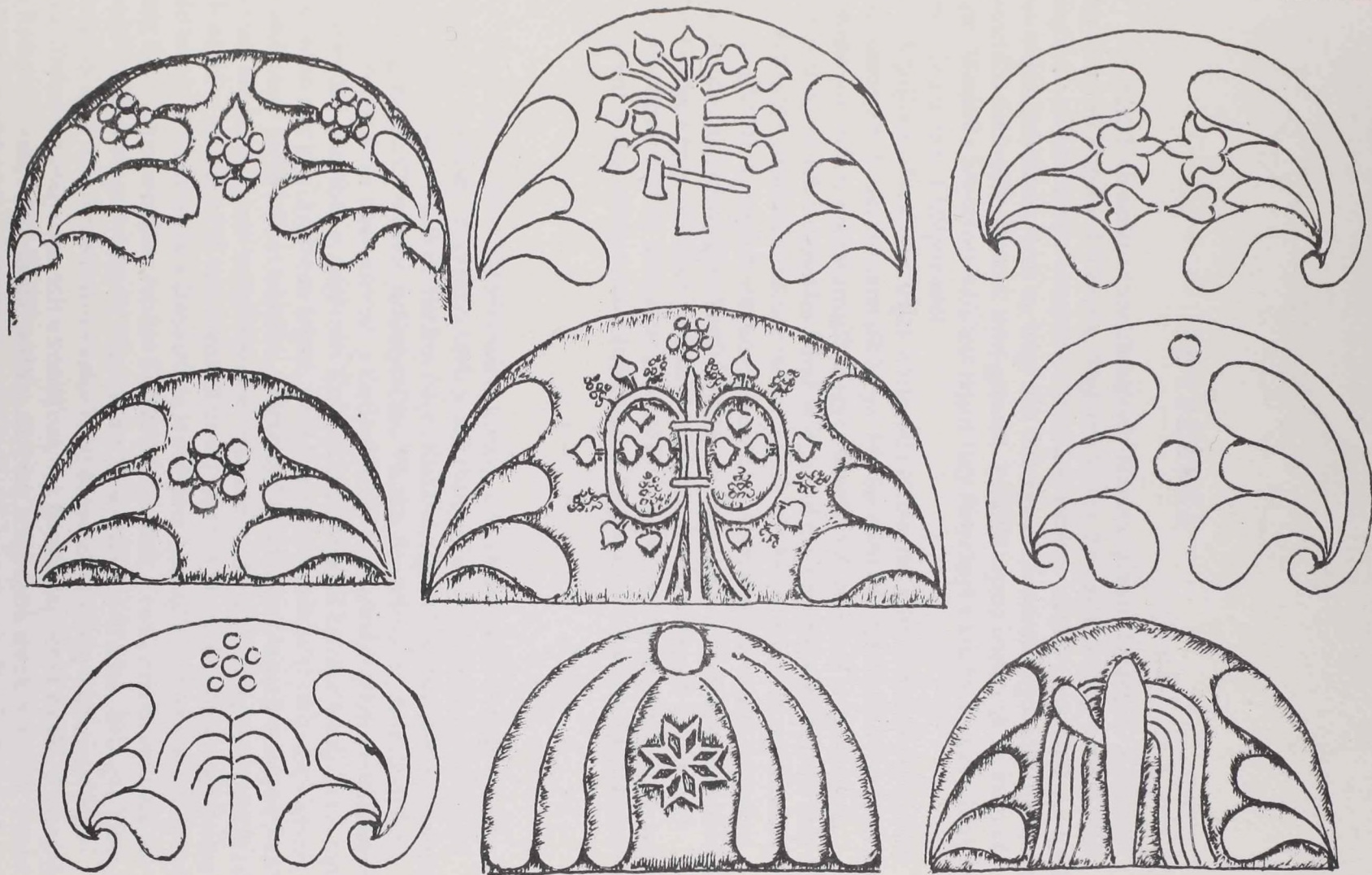

GYULAKUTA

BEVEZETÉS

Az erdélyi református temetők híresek díszesen faragott fejfáikról. A Küküllő völgyében lévő Nagykend (Chendu, Regiunea Mures, Románia) község temetői több dologban is különböznek a környék és a távolabbi vidékek székely temetőitől. Az egyik ilyen megkülönböztető vonás az, hogy már mintegy két évszázada nyomonkövethetően a temetőbe sírköveket állítanak sírjel gyanánt. Ezekből rajzon mutatunk be majd két-százat. Mindről a helyszínen készített rajzot vagy fényképet a szerző. Bevezetőként néhány szót a dolgozat felépítéséről.

A dolgozat elején ismertetjük a település történetét, a falu népének etnográfiai jellegzetességeit. A falu és a temetők helye, fekvése (lásd a II. táblán lévő térképet) és története sok értékes adattal szolgál az egyes temetkezési szokások megértéséhez. Ugyanis eltérően más szomszédos falvak szokásaitól ma is megfigyelhető, hogy még néhány évtizeddel ezelőtt a házakhoz tartozó kertek végébe temetkeztek egyes családok (bár már a XVIII. sz. végétől volt közös temető is). Véleményünk szerint nagyjából ugyanezekben az évtizedekben kezdi felváltani a fából faragott fejfákat a puha homokkőből készített fejfa. (Ezekben az évtizedekben vágták ki a környező erdőket is!)

A dolgozat végén a sírverseket és a vésett, faragott díszítményeket vesszük sorra. Kimutatható a díszítmények lassú átalakulása a XIX. század folyamán, de különösen a XX. sz.-ban.

*

Nagykend, 1150–1200 lélekszámú község, a régi Kisküküllő vármegye északkeleti, Maros és Udvarhely megyékkel határos sarkában, a Kisküküllőben torkolló Nádas patak mentén helyezkedik el. Határos falvai: Kiskend, Egrestő, a szász és román lakosú Százmagyarós és Cikmántor; Székelyszállás, Véczke, Szentdemeter, Kelementelke.

Gyepürendszer része lehetett, a királyok földje és a székely székek érintkezésénél. Első települői a nevében is megőrzött Kende-Kündü népéből kerülhettek ki. (1) A terület azonban már jóval korábban lakott. 1963-ban a marosvásárhelyi múzeum régészei ásatások során újabb kőkori leleteket, a Hállstadti-i kultúrához tartozó urnatemetkezés és bronz olvasztókemence maradványokat, valamint szkita település nyomait tárták fel. Oklevelekben először 1325-ben említik Felkend néven, a Simon bán örökségén osztozkodó iratok. (2) Simon bán a Dunántúlon is otthonos gazdag és tekintélyes Szalók nemzetség tagja. E nemzetséghez tartozó Kendhidai, Kendefi, Kendi, Baládfi családok birtokolják a fél vármegyével együtt Nagykendet is. A család 1560 körül férfiágon kihal, a község női ágon több részbirtokos kezére kerül és marad a jobbágyfelszabadulásig. – Kuria, földesúri kastély nem volt a községben; – a birtokközpont és kastély a szomszédos Kiskenden volt, a Kisküküllő partján, ahol már a legrégebbi iratok is említik a hidat védő várat és várkastélyt. (3) 1848-ig jelentősebb részbirtokosok: Naláczi István, Kende-

resi Pál, Béli Antal, Henter Antal, Cserei Sámuel, Szövérdi Gáspár (aki Bethlen Gábor követe volt), birtokrésze volt a gróf Gyulai családnak, a Lécfalvi Gyárfás és a Téglási családoknak.

A jobbágyfelszabadítás a szántóföldek nagyrésztét a parasztok kezére juttatja, — a legelők és az erdők azonban megmaradnak a földbirtokosok tulajdonában. A megmaradt birtokrészeket rendre eladogatják, így a XIX. sz. végére a falu egész határát a falusiak birtokolják. A korábban még egységes, gazdaságilag nagyjából azonos szinten élő község a század végére, a birtokvásárlások folytán differenciálódik, átrendeződik. Öt-hat család a földek nagyrésztét megszerezve a falu nagygazdáivá lesz, és sokan földtelenekké válva teljesen elszegényednek. Ekkor alakul ki a falu szegények lakta utcája, a Hostát.

A falu lakói református magyarok. Középtermetű, szikár, barna hajú, többségében világos szemű nép. A szomszédos Kiskend és Balalvásár lakóival egységes néprajzi csoportot alkotnak. Viseletükben, szokásaikban, hanghordozásukban, az épületek és kapuk formáiban e három község azonos képet mutat, mely megkülönbözteti őket a környező székely, szász és román falvak lakóitól. Kölcsönhatások azonban kimutathatók, főképp az épületek stílusában és a viseletben. A lakóházak az utca felé megemelt homlokzattal, a „gében”-nel, szász hatást mutatnak, de a faluképből hiányzik a szász falvak utcáira jellemző magas, zárt, a házak homlokzatát összekötő kőkapuk sora. Viseletük a székelyekével rokon; a férfiakon fehér posztóharisnya fekete zsinórozással, mely egyszerűbb, mint a székelyeken, csizma, fehér ing, fekete kalap és a legjellemzőbb darab, a szépen hímzett sokgombos bőr mellény, a „lajbi” (4). Az öregek még viselték a gallértalan, nyaknál zsinórral megköthető ún. „pipás inget”. (5) A női viselet: fekete csizma, egyszerű ráncos szoknya, a fiatalokon színes, az idősebbeken fekete, fehér ing és bőrlajbi, mely a férfiakénál egyszerűbb fehér bőr, fehér rátét díszítéssel, vörös bőrszegéllyel. (6)

A századforduló tájékán még általánosan viselték az öregasszonyok a lábszárközépig érő feketével szegett barna posztó „szokmányt”, — a lányok pedig azóta még az emlékezetből is kiveszett, a kalotaszegi falvakból jól ismert „muszulyt”.

Szembetűnő sajátossága e három falunak a kapukra faragott sárkánypár (vagy koronás kígyó), mely az 1920–30-as évekig minden kapun látható volt. (7) Hasonlót a környéken csak Egrestőn lehet látni, ma már ott is csak egyet. (I. tábla)

A részletesebb, elmélyültebb vizsgálat nyilván még sok sajátosságot és a környező falvakkal való hasonlóságot mutatna meg, hiszen a község fontos útvonal, a Marosvásárhely–Segesvár-i út mentén nem volt földrajzilag elszigetelt. Etnikai zártsága inkább arról tanuskodik, hogy évszázadokig azonos népesség lakta, családok elköltözésének, nagyobb háborús pusztításnak, tömeges betelepedésnek nincs emléke.

Temploma a XIV. sz. második felében épül gótikus stílusban. Erről ma csak a támpillérek és a hajdani bejárat faragott kő töredéke tanuskodik. Előzőleg feltételezhetően fából készült temploma lehetett. 1798-ban toldást építenek a templomhoz és ekkor bontják le a korábban Balavásárról vásárolt fatornyot, melyet aztán Egrestőnek adnak el 66 forintért, ahol ma is áll. Az új torony kőből és téglából, magas, négy fiatornyos bádognégyzetűvel 1803-ban készül el. Egyháza a reformációig a XII–XIII. sz. fordulóján alakult Küküllői Archidiakonátushoz tartozott. Az 1538-as segesvári hitvita hatására a falu evangélikussá lesz, majd Dávid Ferenc püspöksége idején 1564-ben református hitre tér. 1598-tól a falunak önálló paróchiája van. Ezekből az évekből már rendszeres vizitációs

jegyzőkönyvek maradtak fenn, melyekből kitűnik, hogy ez időtől iskolája és iskolames-tere van a falunak.

A Kisküküllő termékeny völgyére nyíló, észak–dél irányú meglehetősen szűk völgyben fekszik a falu. Keletről meredek hegyhát határolja, melyet erdő koronáz, – nyugatról meredeken induló, majd lankás, lépcsőzetesen emelkedő szántó és legelő földek veszik körül. A nyugati oldalon az út mentén sorakozó telkek kertjei a meredekre felnyúlnak. E magaslaton helyezkedik el a kelet–nyugat tájolású templom, melynek főbejárata és ablakai délre néznek, régebben kőfallal kerített (az utóbbi években lebontották és vaskerítéssel helyettesítették) ovális cinteremmel. Mögötte északra és nyugatra a temető. Feltehetően ezen a magaslaton lehetett a Kendet alapító népesség első szálláshelye, ahol az ásatások feltárta szkita telep is volt, talán az ősi áldozóhelyet és temetőt is a mai templom helyén, vagy környékén lehetne keresni. Erre azonban semmi emlék vagy lelet nem mutat.

A mai temető kialakulásával kapcsolatosan is csak feltételezésekből lehet kiindulni. Így feltételezhető, hogy a kereszténység felvétele utáni rendeletek, melyek megtiltják a pogány temetőhelyek használatát, itt is érvényesülhettek, vagyis, ha akkor már volt valamilyen templom, és a környéke lehetett a temető is (8). A templomban régi kriptá nyomaira találtak 1943-ban, amikor a kövezetet felszedve padlózatot helyeztek el. Ide nyilván a falu urai temetkeztek, a köznép a templom fala körül, a cinterembe kaphatott örök nyugvóhelyet. Ezt igazolják azok a csontmaradványok, amelyek a templom körül kerültek elő, a hajdani fatorony kő alapjainak megbontásakor. Ma a cinterembe csak néhány Nagykenden meghalt pap sírját és sírkövét találjuk, de a vizitációs jegyzőkönyvekben kitűnik, hogy a XVII–XVIII. században még bárki temetkezhetett ide. Egy 1711-es vizitációs jegyzőkönyv úgy rendelkezik, hogy „aki a cinterembe temetkezik 1–1 forint temetkezési díjat fizet”. Ebből a rendeletből két dolog is kiderül; az egyik, hogy ekkor már igyekeznek csökkenteni a cinterembe temetkezők számát, – a másik, hogy nem volt kötelező ide temetkezni, tehát volt már máshol is temetkező hely.

1792-ben már császári rendelet intézkedik a temetőkről; „II. József császár parancsolattya és azután a királyi kormány rendelete, a halottak nem hogy a templom körül, de a falu cintermében sem temethetők, hanem csak a falun kívül” (9). E rendeletnek hatása lehetett, mert 1818-ban készült jegyzőkönyv már arról számol be, hogy: „a cinteremben is temetkeztek az előtt, de most nem igen, mert a templom falára és a toronyra veszélyes ... a cintermen kívül temetkeznek, de nagyon szűk és vizes, ezért vásárolnak hozzá.” (10) A XIX. sz. elején végleg megszűnik a cinterembe való temetkezés és e tájt alakul ki a régi temetőnek nevezett rész, a cinterem faláig nyúló földek végeinek megvásárlásával. 1864-ben az „új” temető kivételével megtaláljuk a ma is használatos temetőrészeket, vagyis: Református temető, mely „oldalal hely a Pad, Ompoda és Lapos szántó-földek között”; ennek folytatásában nyugatra a „Római katolikus temető határos az Ompoda és Lapos nevű szántókkal” és a Román temetőt, ezektől jóval távolabb, délre, a kis patakon túli hegymagaslaton, mely „kicsi, csak 2–3 ár az Észek nevű szántóval határos” (11). Az Új-temető, mely a Régi-temető és a katolikus temető folytatásaként a lépcsőzetesen emelkedő hegyoldal második szintjén fekszik, csak az 1896–98-as tagosítás után kerül használatba, illetve ekkor adományozza a község az egyháznak.

Az öregek visszaemlékezése szerint (12) az új temető kiválasztása nem tetszett a falunak, mert földje vizes, a László-család intézte így, mert az ő földjükön volt és „ők

már régebben oda temetkeztek". Valószínű, hogy az új temető kiharítását sürgethette a Kisküküllő Vármegyei Törvényhatósági Bizottság szabályrendelete (1893), melyben előírja a temetkezés rendjét. Többek között megszabja, hogy a temető a lakóhelytől 500 m-re legyen; kötelezte a temetők bekerítését; megtiltja az állatok legeltetését a temetőben, megszabja a sírok elhelyezésének rendjét, mely egyenes sorba, a sírok között 1 m. távolsággal történjen.

Úgy tűnik, Nagykenyén nem ragaszkodtak a rendeletek szigorú betartásához. Feltehetően a korábbi intézkedéseknek sem volt a falu hagyományait megváltoztató eredménye. Csak az Újtemetőben figyelhetünk meg némi rendszert a sírok távolságának és sorakoztatásának betartásában, máshol a sírok elrendeződése, helyének kiválasztása egészen más elvek szerint történt. A megboldogult nem távolodik el a falutól, kb. öt-száz méterre lévő különkerített helyre, a leggyakrabban ki sem viszik a saját telkéről, „belsőségéből”. A környéken elő nem forduló, máshol is ritka temetkezési rendet figyelhetünk meg Nagykenyén: a kertekben, vagy szántók végében kialakított családi temetőket. Azok a családok, akiknek kertje a nyugatra emelkedő oldalra fut fel, a kertjük végében temetkeznek, mások a kertekig lefutó szántók végéből hasintanak ki néhány ölnyi területet, ahová a család temetkezik. Így alakul ki, a felsorolt felekezeti temetők mellett, feltehetően ezeknél régebben még három magántemető és jónéhány családi temető a kertekben.

A falu északi részén a Fites út melletti kis temető, ahová három család temetkezik: Koncz (Geci), Koncz (Dándó) és a Demeter család. A déli részen két temető, egy nagyobb és egy kisebb. A nagyobb a Pusztatemető, ahová az alábbi családok temetkeznek: Balázs (Kígyós), Máté (Léptelen), Máté (Kánya), Máté (Csámpi), Koncz (Nagy), Magyarósi, Magyarósi (Pap), Demeter (Céder), – és később itt vásároltak maguknak temetőhelyet a Fülöp és Magyarósi (Őrző) családok. A kisebb temető, ettől távolabb a Román temető szomszédságába, a Csorda út mellett, az ide nyúló szántók végébe, – a Bakaló, Szócs, Albert (Jóreggelt), Máté (Garas), és Koncz (Kalimpa) családok tulajdona. Ez a három temető több család közös tulajdona és csak azok temetkezhetnek ide, akiknek „jussok”, „részek” van, másoknak meg kell vásárolni a sírhelyet. A jelenlegi ára 100 lej.

A három családi temetőn kívül a hegynek futó kertek tetején még 21 családi temetőt számolhatunk össze. A családok délről, a falu felső végétől, a „felszegtől” haladva az „alszeg” felé a következők; Koncz (Boznyák), Sütő (Bini), Gál, Menyhárt (Csizdás), Magyarósi (Kuri), Magyarósi (Banuc), Magyarósi (Pigéc), Demeter (Céderi felső), Balázs, Fazakas (Taré), Koncz (Zsidó), Balázs (Veres), Balázs (Puncs), Nagy, Sütő (Códik), Gergely, Menyhárt (Rüc), Magyarósi (Magyar), Menyhárt, Koncz (Csuka), Sütő.

A kertekben való temetkezés szokásának kezdetét nem tudjuk időponthoz kötni, lehet, hogy ezek a családok régen se temetkeztek a cinterembe. A kertekben látható sírkövek közül a legkorábbi 1826-ból való (7. sz. rajz), de sok teljesen besüppedt, vagy olvashatatlan követ lehet megfigyelni, melyek talán régebbiek.

A nagykenyendihez hasonló szokással találkozunk a Borsavölgyében három faluban (Kide, Bádok, Csomafája), ahol a családok szintén saját kertjükben temetkeznek. – Családi temetkezést figyeltek meg Abásfalván és Bálványosváraán, ahol szegek, nemzetiségek szerint temetkeznek. – Távolabb az Alföldön Tiszacsegén, az egyes családok ugyanolyan rendben temetkeznek, ahogy a faluban is éltek, a szomszédok itt is szomszé-

dok lettek. (13) Hasonló temetkezési rendet figyelt meg dr. Kós Károly a szilágysági magyar temetőben. (14)

A falu kelet felé eső házsorát lakó családok telkeinek végét az országúttal párhuzamosan futó Nádas patak határolja. Itt temetőket nem találunk, már csak azért sem, mert a sírhelyek megválasztásánál gondosan kerülték a vizes helyeket. Ezek a családok, bár a legtöbbjüket szoros családi szálak fűzték az út túlsó felén lakókhöz, a templom melletti régi temetőbe, majd az Újtemetőbe temetkeztek. Úgy látszik azonban, a már említett László család példájából kiindulva (15), hogy ha a nyugati határrészen a faluhoz közel, a cinteremmel, vagy a kertekkel határos szántójuk volt, azt temetkezésre is használták. Ebből arra lehet következtetni, hogy a régi egyházi temető is úgy jöhetett létre, hogy a cinterem falán kívül kialakult temető összekapcsolódott azokkal a családi temetőkkel, melyek a szántók cinteremmel határos részén alakultak ki. Ma is megfigyelhető az Újtemető folytatásában, az azt határoló fa- és bokor soron kívül álló két sír az 1930-as évekből, itt is a temetővel határos szántóföld része alakul ki családi temetővé, melyet a földtulajdon megszűnése akadályozott meg.

A felekezeti temetők mai állapotából nehéz megállapítani, hogy volt-e a családoknak elkülönített részük, ahová folyamatosan temetkeztek. Az adatközlők szerint „az Új- és régi temetőben nincs családi temető, de azért mind úgy van, hogy a rokonok igyekeznek egymás mellé temetkezni.” A legtöbb esetben, amint a sírfeliratokból is kitűnik, egy sírban ketten-hárman is nyugsznak, de csak házastársak és kiskorú gyerekeik. „Itt nyugszik e sírban két szerető hív társ” – „Itt nyugszik egy jó édesapa és anya” – „Hárman jöttünk e világra, hárman jöttünk föld porába...” – Ügynevezett „podmolyos” padmalyos sírgödört készítenek, az oldalfalak lépcsőzetes kiképzésével, melyekre deszkák helyezhetők, így két, sőt három koporsó elhelyezését teszik lehetővé. Gyakori az oldalfülkés megoldás – „Kedves édesanyám mi is hozzád jöttünk nyugodjunk itt hárman e setét gödörbe...” „... itt nyugszik édesapjával e sír oldalába” – ahová a kiskorú gyerekek koporsóját helyezik.

A Nagykenden tapasztalható temetőforma azért is figyelemreméltó, mert a környék, földrajzilag nagyjából azonosan elhelyezkedő falvaiban (ahol a település egyik teleksorának kertjei hegyre futnak), elkülönített, elhatárolt temetőket figyelhetünk meg, és a kertekben, vagy szántókon való temetkezés nem fordul elő. A nagykendihez hasonló cinteremmel határos temető van Szentdemeteren, de itt sem fordul elő temetkezés a kertekben, bár ezek a temetővel határosak.

A sírok minden esetben kelet-nyugati tájolásuak, amit a terep is meghatároz. (A cinteremtől nyugatra egy régi út és vízmosás húzódik, ennek oldalában is vannak sírok, szintén kelet-nyugat tájolásuak, így a láb fennebb van mint a fej.) Így a halottat arccal keletnek helyezik el, még akkor is, ha ilyenformán lábbal emelkedő terepszintre mutat. A sírjelek kőből készülnek és az eltemetett fejéhez állítják, olyanformán, hogy a felirat nyugatra néz. Ez a rend az utóbbi évtizedekben megbomlott, bár a sír tájolása megmaradt, de a sírkő lábhoz kerül, vagy a felirata keletre néz, hogy a temetőkön átvívó út vagy ösvény irányába fordulhasson. A sírgödört a halott rokonságához tartozó férfiak ásák ki a temetés napjának reggelén. A sír ásása nagy gonddal történik, oldalait még akkor is gondosan lesimítják, ha nem padmalyosat ásnak. Mérete általában 1x2 m, gyereksírnál természetesen kisebb. A kihányt föld a sírgödör két hosszanti oldalára kerül, így szabaddon marad a két keskeny oldal, ahová keletre a pap, mintegy a halottal szemben, nyugatra

a halott fejéhez a rokonság áll. A régi sírok megnyitásakor előkerülő maradványokat gondosan összegyűjtötték és a gödörbe visszahelyezték. (Egy ilyen alkalommal került elő 1971-ben egy Mária Terézia kori ezüstpénz. Az ezüstpénzt a halott szemére helyezték, ez volt a szokás.) Temetés után a földet felhompolták, háztető formára alakították és a két végébe letört bodzafaágat dugtak. Újabbban a sírokat elborítják a rendelésre készült művirág-koszorúk, hosszú papírcsikkokkal, melyekre a halott neve és a koszorút elhelyező búcsuzkodó szavai vannak ezüst, vagy arany festékekkel felírva. (A szalagok színe: gyerek és lány esetében fehér, idős, vagy férfién fekete vagy kék.) Régebben nem volt szokás koszorút rakni, búcsuzóul mindenki egy marék földet dobott a koporsóra, melyet a pap is megtett, a lapáton feléje nyújtott földből markolva.)

A fölhompolt sírt egy évig nem volt szabad bolygatni, mert a „halott nem nyughatott”. Egy év leteltével a rokonság kivitte a közben elkészült sírkövet és minden ceremónia nélkül felállították. Ilyenkor újra megigazították a hompot háztetőformára, újabbban laposan virágágyszerűen, a szélét gyeptéglával, vagy betonkerettel megerősítve. Csak az utóbbi 30–40 évben vált szokássá a sírokra virágot ültetni vagy külön edénybe virágot tenni. Régen hagyták, hogy a sírokat benőjje a fű, bokor és csak akkor bolygatták, ha újabb temetkezés történt. A temető, mint általában faluhelyen, a gyerekek, fiatalok játszóhelye, s főleg vasárnap délután, az öregek pihenőhelye volt. A sírokra azonban rálépni, vagy azokról virágot letépni nem volt szabad. Még ibolyát sem szedtek a sírról, az a hiedelem élt, hogy „aki leszedi a temetőről a virágot és megszagolja, az többet nem érez” – vagyis elveszti a szaglását. Aki a sírra „ria lép, azt behúzza a halatt”. A kertekben lévő temetők külön kertelve gyümölcsösül is szolgálnak.

Ha figyelmünket a sírkövekre fordítjuk, első pillantásra feltűnik, hogy milyen nagy a különbség az újabbban állított síremlékek és a régiek között. Ez az eltérés főképp a régi temetőben feltűnő, ahol az utóbbi 30–40 évben divatos műkő, cifrán vagdalt pléh esővédő tetejével, márvány betétekkel, rikítóan festett hervadó rózsza, szomorúfűz faragványaival, együtt szemlélhető a régen állított megdőlt, földbesüppedt, mohlepte sírkövekkel, melyek finoman hajlékony vésetei halványan tűnnek elő a félrehajlított fűszálak, levelek takarásából. E látvány alapján arra lehetne gondolni, hogy a falu lakossága pár évtizede hirtelen és átmenet nélkül kicserélődött. Természetesen nem erről van szó, hanem a falu életének, gondolkodásának, ízlésének megváltozásáról, mely többek között a sírjeleken is tükröződik. Ez indított arra, hogy alaposabban megvizsgáljam a sírjel állításának szokását, a sírjelek formáját és a rájuk vésett feliratok és jelképek alakulását. Igyekeztem lefényképezni, vagy lerajzolni minden olyan sírkövet, melyet jellemzőnek találtam és hozzáférhető volt. A legtöbb sírkőnek, főképp a régieknek csak a felső, földből kiálló része szemlélhető már, az alsó részek tönkrementek, a nedvesség és a fagy a homok-pala követ megemésztette. Sok régi sírkövet, melyek kidőltek, vagy újabb temetkezéssel kiemeltek, a cinterem és a templomfeljáró kikövezésére használták fel, szerencsére többségét az írott felével lefelé fordítva, így ezek épen és olvashatóan megmaradtak. Sajnos a régi sírköveket az építkezésekhez is előszeretettel használták, – vagy a régi írást lefaragva, újból visszahelyezték a sírra, pl. ilyen a 100. sz. rajzon látható.

A sírkövekről készített rajzok könnyen rendszerezhetők, hiszen mindenik közli az elhalálozás pontos dátumát. Így csak időrendbe kell helyezni őket, hogy összehasonlítva megállapíthassuk a bekövetkezett változásokat. A legkorábbi kövek a XVIII. sz. utolsó évtizedeiből valók, és számuk a XIX. sz. folyamán fokozatosan szaporodik.

A legtöbb sírjel természetesen a XX. sz. évtizedeiből maradt meg. Ezt a közölt rajzok azért nem tükrözik, mert amíg az 1800-as évekből minden hozzáférhető követ lerajzoltam, az 1900-asok közül, mivel egymáshoz nagymértékben hasonlóak, csak a legjellemzőbbeket. A nagykendi temetővel kapcsolatos tapasztalatokat igyekeztem a környező falvak temetőivel összehasonlítani – és néhány, a szakirodalomban található párhuzammal alátámasztani azt a gondolatot, mely egyetlen feltételezése e rövid írásnak: nevezetesen, hogy a sírköveket megelőzően (fából faragott) fejfák álltak a nagykendi temetőben.

Az összehasonlítás eredményeként három elkülöníthető időszak kirajzolódását vélem felfedezni a sírjelek anyaga, formája, elhelyezésének módja, megmunkálásának technikája és a vésetek alapján. Az első szakasz a XVIII. sz. utolsó évtizedeitől az 1880–90-es évekig tart; a második 1890-től 1935–40-ig; a harmadik 1935–40-nel kezdődik.

Az első szakasz sírjelei úgynevezett terméskőből (tulajdonképpen homokkőből) készültek, mely a falu határában is található, de főleg a keletre eső községek bővelkednek benne. 1800-ban a torony építéskor Csöb és Rava nevű közeli falvakból vásárolták és szállítják a követ, de a falu határában is van Kőbányák nevű határrész, a Hanga szőlő végében. Az adatközlők szerint: „aki sírkövet akart, elment a csöbi patakhoz, kikeresett egy jóformájú, lapos követ, szekérrel hazahozta és ez lett a sírkő”. Patakmedrekből, megcsúszott hegyoldalakból, „suvadásokból” kerül elő a terméskő, könnyen megmunkálható, teljesen sima felületű táblákra hasítható. A víz és az erózió gömbölyűre formálta, széleit lekerekítette. Sokmindenre használják. Kerékvetőnek, kapu elé való ülőkőnek, küszöbnek, vizesárkon áttéve hídnak, épületkönek. A kisebb gömbölyű darabokkal savanyúkáposztát nyomtatnak. Nagyobb, kerek, lapos darabokból az udvarra a kőasztal készül; vékony lapjain, melyeket a cserepesben égő szabad tűzön felforrósítottak és zsírral bekentek, egy lepényféléet is sütöttek. Sírkőnek hosszúkás alakú, ovális, lapos követ választottak, gyereksírkőhöz 70–80 cm. magas, 30–40 cm széles; felnőttekéhez 120–140 cm magas, 10–15 cm magas lapokat. Igyekeztek szabályosan ívelő formát keresni, alakítás nyoma a régi köveken ritkán látható. Többnél megfigyelhető, hogy a hátlapján meghagyják a természet-alakította gömbölyödő formát, és csak ott hasítják le a követ, ahova az írás kerül. A betűk és ornamentika kialakítása kisméretű (2 mm) íves vésővel történik, jól megfigyelhető az apró ütögetéssel mélyített vonalakon a véső nyoma. Ez a szerszám hasonló lehetett ahhoz, amellyel a keményfa ládák, szuszékok rajzolatait kialakították, vagyis famegmunkáló eszköz. Ezt a véső-típust a kőfaragók szerszámai közt nem találjuk meg.

A fa anyagszerűségéhez alkalmazkodó formát őrzött meg az ornamentika szerkezete is. Megfigyelhetjük, hogy a vonalak lehetőleg kerülnek a függőleges irányt, ez ugyanis a fa szálával egy irányba nehezen alakítható, illetve a behasadás, felszállásodás veszélyével jár. Ezért gyakori a fafaragásokon a cik-cak vonal, farkasfogazás, körívek alkalmazása és a ferde bevágások, melyek metszik a fa szálait. A nagykendi sírköveken ez időszakban a vésés technikája, a használt eszköz és az ornamentika jellegzetességei a fa anyagában való gondolkodás és a famegmunkálás gyakorlatáról tanuskodnak.

Ezekből a megfigyelésekből adódik feltételezésem, hogy a sírkő állításának gyakorlatát Nagykenden, úgy mint máshol is, a fejfa előzte meg. (16) A fejfák ritkulását, majd a fejfa-állítást szokásának fokozatos megszűnését a XIX. sz. első felére tehetjük. Ennek a változásnak előidézőit keresve két dologra gondolhatunk.

Egyik oka lehetett a falut körülvevő erdők kiirtása, vagyis a fa megritkulása, meg-

drágulása. Erre több adat van, a Fábíán Béla fentebb már idézett tanulmányában olvashatjuk; Észek (1745, 1809, 1864), a XIX. sz. elején még erdő borítja ezt az oldalt, csak rendre vágják ki; – Bárcuttya (1731), amint az okmányokból kitűnik régen erdő borította, ma legelőnek használják; – Nyilakoldala (1809, 1864) a négy utolsó nyíl erdők elpusztultak, csak a földjeik vannak (17); Virgó (1731) régen erdő volt ezen a helyen, de kivágták, úgy hogy ma már szál fa sincs ott. (18)

A fa megritkulásához hozzászámíthatjuk annak megrágulását is. Láttuk, hogy a jobbágyfelszabadításkor a legelők és az erdők az urak kezén maradtak; a fát tehát meg kellett venni, vagy árát ledolgozni, míg a kőhöz bárki ingyen hozzájuthatott. A XIX. sz. második felében a szántóföldek értéke megnövekedett, a földvásárlás, a szántók növelése a parasztcsaládok fő célja. Ennek egyik lehetősége az erdőirtás.

A második oka lehetett az, hogy követ állítottak sírjelül a falu nem paraszt családjai. Földesurak, illetve a faluban lakó néhány részbirtokos, papok, iskolamesterek, postamesterek. Őket utánozni igyekeznek a rangosabb, gazdagabb családok. A kő állítása régebben feltehetően megkülönböztetést jelentett szegény és gazdag, jobbágy és nem jobbágy között, – később rangot, gazdagságot fejezett ki, a polgárosodás ösztönös megnyilvánulását.

A környék falvainak temetőit figyelve a XIX. sz.-ban állított sírköveken hasonló jellegzetességeket figyelhetünk meg. Nem csak a kő anyaga, a faragás technikája, de az ornamentika is lényegében azonos rendszerű. Fejfa állításának azonban még az emléke sem él, sem Nagykendén, sem a környéken. Csak jóval távolabb találunk fejfás temetőket Dicsőszentmárton környékén és a Sóvidéken a Kisküküllő mentén, a Marosmenti és a Mezőség falvaiban gyakoribb. (III., IV. tábla.) A sírköveken megfigyelhető vésetek rokonságot mutatnak a fejfák faragványaival, még a jóval távolabbi falvak temetőiben találhatók is, amit csak a régi gyakorlat és a mögötte meghúzódó világkép azonossága indokolhat. (V. és VI. tábla.)

Első dolog, mely a sírkövek alaposabb vizsgálatánál feltűnik, hogy csak a kövek egyrészénél találunk finom vonalakkal vésett díszítményt, a másik részénél csak a felíratot olvashatjuk. Az összehasonlításnál kiderül, hogy a virággal, virágtővel, körökkel ékes kövek mind-mind gyereksírokon találhatók, – a dísztelen, csupán felíratos kövek felnőtt vagy idős emberek sírjelei. A kövek kisebb mérete is jelzi, hogy gyerek fekszik a sírban. A vésetek ezeken a korábbi sírköveken egyszerűen a kő felső felén helyezkednek el. Sem keretdísz, sem elkülönítő vonal nem határolja őket. Feltűnik, hogy e vésetek, bár néhány alapmotívumból állnak; edényből kinövő virág, letört virágzó ág, vagy rozettához hasonló körök, – milyen változatossággal jelennek meg a sírjeleken. Mintha gondosan kerülnék az ismétlést, két azonos nem akad a sírjeleken, a vizsgált időszakban. Különösen a körzővel alakított véseteknél meglepő ez a változatosság; megszoktuk, hogy a fejfákon (és más tárgyakon is) általában kétféle rozetta szerepel, itt legalább 25 féle variációt számolhattunk össze. Ez a változatosság talán szintén a korábbi fejfákkal hozható összefüggésbe, a fejfákon ugyanis kevés az írott szöveg, korábban egyáltalában nem is volt. A fa mérete, formája, színe és a vésetek informáltak az írás helyett. A ma csak „díszítményként” vizsgált motívumoknak, melyeknek feltehetőleg régen mágikus erőt és jelentést tulajdonítottak, fontos szerepük volt (19). Nem lehet véletlen tehát, hogy csak a gyerekek számára készült sírköveken találjuk ezeket a jelképeket, melyeknek rendeltetését és mondanivalóját akkor értjük meg igazán, ha a szöveggel együtt olvassuk le őket.

A feliratoknál is megfigyelhetünk különbséget a gyerekek számára készült sírvers és a felnőtteké között. Az idősebbek kövein néhány egyszerű sor:

Itt nyugszik az úrban boldogult kimúlt
 üdős Máté Borbára Koncz Istvánnak élete párja.

(15 sz. rajz; 1, 9, 11, 12 sz. rajzok)

és csak a század vége felé tűnnek fel versbeszedett hosszabb szövegek. Bár a korai feliratok a gyereksírjeleken is egyszerűek (csak töredékesen olvashatunk néhányat, pl. 4. sz. rajz), de a század közepe táján megjelenik néhány jellegzetes szövegtípus, mintha ekkorra nyert volna formát, stílust ez a műfaj, új területet nyitva a virágmetaforára épülő kifejezési formának. A legáltalánosabbak a következők:

Hervad a cedrusfa levelét hullatja
 Mert a halál keze virágát szaggatja
 Márkus Kata voltam szülőim virága
 Levék a halálnak szomorú prédája.

(26, 70, 77, 81, 105, 139 sz. rajzok)

(Ez a típus először egy olyan kövön olvasható, melyet nem a faluhoz tartozó család állított, de aztán kedveltté vált, mert az 1880-as évektől változatlanul megmaradt az 1910-es évekig. – (v. ö. 26. sz. rajz.)

Valjon e setét sír kinek készítettett
 Koncz Borbára teste ide helyeztetett
 Eljőve a halál engem s leszakaszta
 Gyenge rózsabimbót hamar elhervaszta
 4 éves koromba hagyám a szüleim nagy szomorúságba

(14, 52, 65. sz. rajz)

A halál kaszája be hamar elmetsze
 Kisded Fazekas István tsak nyolc hónapot élhete

(23 sz. rajz)

Eljőve a tavasz ékes mosolygással
 Elhozta a halált hirtelen magával
 Én kisded Koncz István virágoknak szép é voltam
 Az mord halál minden díszet letépe
 Három holnap volt világi éltem

(57 sz. rajz)

Eljött immár az ősz hulló levele
 Minden virágnak elhervadott szépje
 Engem is Koncz Istvánt az október szele
 Két éves korombe e sírba fektete
 Itt hagyám szüleim nagy keserőségbe

(68 sz. rajz)

Szomorán lefestve írták e sírkövem
 Ki nyugszik e setét gödörbe
 Koncz Erzsébet voltam szülőim virága
 Levék a halálnak szomorú prédája.

(53, 74, 75, 79. sz. rajzok)

E világi jellegű sírversek mellett gyakran előforduló vallási képzeteket tartalmazó változat:

Itt nyugszik az úrnak
 Egy kisdéd szolgálja
 Isten szent kertjének
 Zöldelő pálmája... stb.

(18, 20, 21, 28, 29, 62, 80 rajzok)

Ugyanez idős ember sírkövén így olvasható:

Itt nyugszik az úrnak
 Egy jó rendő szolgálja
 Isten szent házának
 szerelmes barátja
 Szentlélek istennek
 Megért gabonája... stb.

(27, 73 rajzok)

Gyakran előfordul ez alábbi két sírvers is:

Első házam vala rengő böltsöm fája
 Az utolsó immár koporsóm deszkája
 stb. ...

(22, 67, 90, 137 rajzok)

Demeter Mártont ha valaki keresi
 Itt találja fel ha e sírkövet nézi
 3 esztendő volt földi életem
 Itt hagyá szüleit nagy keserőségbe

(13, 43, 63 rajzok)

Váratlanul elhunyt gyerekek sírkövein olvasható:

24 óráig tarta nyavaljája
 Akkor az halálól szembe kellett szálnom
 Én kisedd Koncz István többre nem mehettem
 Mert az halál előtt nem volt több kegyelem
 Másfél évet éltem a földi életbe

(19 rajz)

A kegyetlen halál engem úgy ellopa
 Melyet ilyen hamar nem reméltem vala
 11 esztendős Gergely István voltam
 Itt hagyám szüleim nagy szomorúságba

(25 rajz)

A felnőttek sírversei korábban egyszerűek, a már idézethez hasonlóak:

Ha kérditek nevem
 Máté János né Balás Kata voltam
 52 év volt földi életem
 20 március e sírba tétettem

(38 rajz)

Később változatosabbakká válnak:

A mennyi úrnak hatalmas szavára
 Mindenek meghalnak parancsolatjára
 Készülj hát halandó hogy meg ne csalódjál
 Hogy az ítéletbe jó hejt állítassál
 78 esztendőm elszámoltam én...

(41, 49 rajz gyerek sírkövén)

Halandóság alá voltam rekesztetve
 De már a mennyekbe vagyok helyeztetve
 El kellett hogy mennyek Jézusom szavára
 Bár kedveseim hagytam...

(49 rajz)

Én is voltam hajdon a Rákhelnek társa
 Levágott már engem a halál kaszája
 37 éves Máté Judit voltam..

(73 rajz)

Az alábbi sírfelíratban jellemzően érvényesül a hasonlatrendszer, mellyel a gyereksírversekben találkoztunk, ahol a végső soron az ember és a természet azonosságának gondolata fogalmazódik meg:

Én Szabó Mária voltam Gergely Mártonné
 A földi életbe 62 évet éltem
 A világ egy virágoskert
 Melyben én is szaporíték négy szál virágot
 (85 sz. rajz)

Talán túlságosan leegyszerűsíténénk a kérdést, ha a véseteket, melyek virágzó nővényeket ábrázolnak, csupán e sírfelíratok illusztrációjának tekinténénk. Az is bizonyos, hogy nem egyszerű díszítményként faragták a kövekre, hiszen akkor mindenik sírkövön indokolt lenne jelenlétük. Elgondolkodtató a következő: ha ezeket a köveket a fejfák folytatásának tekintjük, akkor csupán e vésetek azok, amelyeknél folyamatosságot tetelezhetünk fel, hiszen a fejfa formája, tagolása, színe, melyeknek mind fontos jelentésük volt, a kövekben nem él tovább. Az valószínűtlen, hogy a halállal, halottal, túlvilággal kapcsolatos képzetek, melyek a halál, a sír és sírjel körüli szokásokban nyernek kifejezést ilyen rövid idő alatt és ebben az időszakban feledésbe mentek volna. A fejfákkal kapcsolatosan a kutatók egy része megegyezik abban, hogy hagyományaink korai (vagy régi) rétegéhez tartoznak, és eredetileg magát a halottat ábrázolták. (20)

Találkozunk a sírversek között olyan példával, amely mintha ennek a képzetnek a megfogalmazása lenne: „Demeter Mártont, ha valaki keresi itt találja fel ha e sírkövet nézi”. A fejfa antropomorf megjelenítésében megfogalmazott képzet a sírköveken más formát találva jut kifejezésre, de úgy gondolom, ezt nem a vésetekben kell keresnünk. Nem valószínű, hogy a virág–gyerek analógiára épülő szöveg a véseteken megismételve, más formában megjelenítve szerepeljen, tehát nem az elhunyt jelképes ábrázolását kell látnunk ezekben a szépenrajzolt virágokban. Szerepük, rendeltetésük védeni a gonosz hatalmaktól a sírban mint házában, a fejfában mint testében „más világon élő” embert.

Az 1880-as évekig állított sírkövek között megfigyelhető néhány olyan, melyet nem a faluhoz tartozó családok állítottak. (3, 4, 26, 54 és 76 számú rajzok.) Feltűnik a kő alakja, mely gondosan faragott szabályos formát mutat; a felirat betűinek szakavatott kőfaragó kezére valló formája (vésett antiqva) és az ornamentika, mely nemcsak jellegében különbözik a falusiak sírkövein láthatóktól, hanem kialakításának technikájában is. Itt az ornamentika elemei domborúan kiemelkednek a felületből, a kő anyagának megfelelő faragási eljárás ez, melyet csak megfelelő szerszámokkal rendelkező szakember tud megvalósítani. Ezek a kövek megrendelésre készülhettek a közeli városokban (Marosvásárhely, Segesvár) vagy a környék falvaiban élő kőfaragóknál. Ezeken a köveken jelennek meg először olyan ornamentális és jelképi elemek, mint a szívből kinövő részarányos levél és virágkompozíció (4. sz. rajz); vagy a jobbról és balról szimmetrikusan behajló levélkompozíció (26. sz.), a csillag (10. sz.), és a szomorúfűz (54 sz.), melyek a századforduló évtizedeiben aztán általánossá lesznek.

Megfigyelhető, hogy már a 70-es években megjelenik egy-egy olyan sírkő, melyet a faluhoz tartozó gazdagabb családok készíttetnek, az új divat első jeleként már kőfara-

gó mesterrel. Ilyen a 47. sz. rajzon látható, melyen először figyelhetünk meg egy közismert jelképet, a nyílal átlótt szívet. Űgy tőnik azonban, hogy a falu köztudatában ennek a jelképnek értelme nem élhetett, használata nem válik általánossá, illetve, ha előfordul mint pl. az 58 számú kövön, olyan sajátos kompozícióban jelenik meg, mely már nem értelmezhető. A 80-as években már gyakoribbá válnak a szépen megmunkált faragott kövek, melyek között feltűnik néhány nagyon érdekes darab, mintha ez az időszak az újítások, a próbálkozások szakasza lenne. Ilyen a 72. sz. rajzon látható, melynél először figyelhetünk meg vésett díszítést idős embernek állított sírkövön. Ez a forma a századforduló után általánossá lesz. A 73. sz. mintha koronás napistent ábrázolna, ez is idősebb sírköve. A 74–75. sz. rajzokon hármasszívkompozíciót látunk; a 80. sz. kövön először és utóljára jelenik meg madár-ábrázolás a nagykendi temetőben. (A környéken az Ákosfalvi temetőben gyakori a madár ábrázolása a sírköveken.) A 83-as számún foglalkozást jelölő ekét faragnak, mely szintén egyedi eset. Egy 1895-ből való (89. sz.) sírkövön nagyon érdekes hagyományos vésett technikával készült rajzot figyelhetünk meg, mely képírás-szerűen mintha azt mondaná: élete fáját a halál kivágta.

A századfél utolsó másfél évtizedét és a századelő éveit akár átmeneti időszaknak is tekinthetjük. Ekkor válik általánossá a kőfaragóknál rendelt sírkő állításának szokása és úgy tőnik, a különböző formákat és ornamentikát vizsgálva, mintha különböző műhelyekből kerültek volna ki. Gyakorikká válnak a korábban csak „úri” sírokon látható formák (így a 87. és 116. sz., mintha a 4. sz. kő műhelyében készült volna; a 106. sz. kövön látható szomorúfűz feltűnően hasonlít az 54. sz.-hoz, de ezekkel azonos jellegű a 83, 84 és 88-as is). Mellettük megjelennek olyanok, melyekkel később alig találkozunk. (100, 101, 103) És mind gyakoribbak az olyan kövek, melyeken széles, kerekvégű levelekből álló kompozíciót találunk. Az utolsó sírkő, melyen nincs ornamentika, s melyen csak felirat olvasható Anno 1897-ből való (92. sz.), és egy évvel korábbi az utolsó hagyományos formában gyerek számára állított kő, edényből kinövő virággal (90. sz.). 1901-ben még feltűnik egy olyan sírkő (99. sz.), melynek már szabályosan alakított formája, vésett betűi, a szövegrészt határoló vonalai kőfaragóra vallanak, ornamentikája, mely a kő felső részén még körülhatárolás nélkül helyezkedik el a már korábban megfigyelt három hajló széles levél között feltűnik két bimbó-szerű motívum, mely a régi köveken általános volt. Ezt azért fontos megfigyelni, mert bizonyíthatóan sírkőfaragó munkája és id. Koncz István 89 éves gazda visszaemlékezése szerint a századfordulón a sírköveket Havadtőn csinálták faragómesterek: Kerekes János és később ennek János nevű fia. Arra is emlékszik, hogy a követ ők adták, tehát kész sírkövet szállítottak Nagykendre. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon nem Havadtőn készültek-e a sírkövek a múlt század folyamán is? A környék temetőinek régi sírkövei hasonló jellegűek, tehát készülhettek a nagykendiekkel egy műhelyben (IX. tábla). Ennek a feltételezésnek azonban ellentmond a századfordulón megfigyelhető sokféleség két olyan időszak között, melyekre jellemző az egységes forma. A századelőtől a második világháborúig havadtői kőfaragók készítették a sírköveket, ezt egybehangzóan állítják az adatközlők. Arra viszont, hogy a múlt századnak hol készültek, kik készítették, már senki nem emlékszik. Nehezíti a kérdés eldöntését az is, hogy a már emlegetett „úri” sír kövek formája és ornamentikája nem független a később kialakult, a falusiak sírjain álló követől. Megfigyelhetjük ezt a már fennebb is említett 4. sz. sírkő esetében, melyet Téglási Ádám postamester állíttatott fia sírjára 1807-ben. A század elején kialakuló egyik leggyakoribb típus feltűnő kompo-

ziciós hasonlóságot mutat vele. A próbálkozások évtizedei után kétféle típus válik általánossá, az egyik kiskorukban elhunyt gyermekek sírját jelöli, a másik felnőtt, illetve idős emberét. (Akad néhány kivétel: pl. 102. sz. egy 100 éves korában elhunyt öregasszony sírján; 114 sz. két kisgyerek sírköve.) A gyerek-síron látható az emlegetett 4. sz.-hoz hasonló, ennek mintegy egyszerűbb, harmonikusabb változata. Szívformából kinövő részarányos levélkompozíció, a már ismert széles kerekített levelekkel, melyek tulipánba, vagy szívekbe végződnek. A másik, az idősebbek részére állított sírkő ornamentikájának is van előzménye, a 26. sz. rajzon láthatóhoz hasonló; – a két sarokból indított befelé hajló három széles levél, melyek kört, vagy körökből képzett ötszirmú virágot fognak közre. Az ornamentikát és a szövegrészt általában keret zárja, mely vagy vésett vonal, vagy a kőlap síjának megbontásával alakul. Kétféle technikai megoldással találkozunk a köveknél: van olyan, ahol az ornamentika és a keret csupán bevészt vonal, és van ahol ugyanaz az ornamentika domború faragással kiemelkedik a felületből. Bizonyára egy olcsóbb és egy több munkát igénylő, ezért drágább változat.

Valószínű, hogy korábban Havadtőn (vagy esetleg máshol is) csak azok a családok rendeltek sírkövet, akik nem a falu parasztrétegéhez tartoztak, később a meggazdagodott parasztcsaládok átvették ezt a szokást, mely a XIX. sz. végére általánossá lett. Az új divat megszüntette a sírkőfaragás gyakorlatát a faluban és olyan formákat, jelképeket hozott, melyekhez már nem tapadtak a korábbiakhoz hasonló képzetek. Az új formák kialakításához azonban a falu értékrendje, szemlélete is hozzájárulhatott, kiderül ez akkor, ha összehasonlítjuk a környező falvakban állított sírköveket a nagyken-diekkel (X. tábla).

Nem csak kész sírköveket hoztak a faluba, hanem ahogy erről özv. Konczné, Magyarósi Erzsébet beszámol: „a kőíró Kerekes Havadtőről eljött Nagykendre és a megrendelő által a csöbi patakból szekérral hazahozott követ otthon a csűrbe készítette el. 3–4 napig dolgozott, kidolgozta szépen a meghagyott szöveg szerint és be is festette. 1933-ban 200 lejért csinált egy sírkövet.” Továbbá úgy emlékszik, hogy a „kőíró tudta, hogy milyen virágot faragjon, nem kellett neki mondani”.

A 30-as évekre már kialakult az a két-háromféle forma, melyet a falu igényelt, – de korábban, ha a kőfaragó meghívásának szokása megvolt a falu befolyása erőteljesebben érvényesülhetett, mintha a kőfaragó műhelyéből hozat kész sírköveket. A festésnek mára sajnos csak halvány nyomai maradtak meg, az idő lekoptatta. Feltehető, hogy a színeknek volt jelentőségük, mint ahogy volt régen a fejfák és kopjafák esetében és van ma is a sírra helyezett koszorúk szalagjai színének. Fekete, fehér, zöld, vörös és kék színeket használtak.

Ha összehasonlítjuk a két időszak sírköveit, a technikai és formai különbségek mellett feltűnő, hogy a múlt század változatosságát, ahol két egyforma vésetet nem találunk most egymáshoz pontosan hasonlító formák váltják fel. Két-három típus fordul elő, melyeken belül alig találunk eltérést, variációt. Azt azonban el kell esmernünk, hogy a kialakult formák a kő anyagszerűségének jobban megfelelnek, erőteljesebbek és kifejezőek. Az egyik motívum kompozíciója egy pontból szétfutó, szétnyíló lendületes vonalaival az életbe vetett hit legyőzhetetlenségét, az élet szépségét sugározza, a másik lehajló, befeleforduló jellegével, belenyugvást, a halál természetes elfogadását fejezi ki.

Ez az egyöntetűség figyelhető meg a sírversek vizsgálatánál is. A gyermekek sírkövein a 10-es évekig még visszatérnek a múlt századba kialakult formulák, némi módosu-

lással tovább él a virág-metafora is, de később két-három változat sűrű ismétlődését tapasztaljuk.

Elhervad a virág a legszebb korába
Nincsen Máté Kata az élők sorába
Két esztendőt éltem e világba
Jó szüleim bánatára költöztem a föld porába
Mehalt 1910 április 6.

(114, 119, 120 rajzok)

Később a harmincas években ennek kibővített változatait olvashatjuk:

Elhervadt a rózsza még bimbó korába
Nincs 3 éves Gál Károly az élők sorába
Tavasz eljöttével gyöngyvirág nyílásra
Közülünk a nagy úr ötet elszólítva
Itt nyugszik édesapjával e sír oldalában
Örvendez a lelke angyalok honába
Örvendez a lelke angyalok honába
Béke poraik felett

(176 rajz)

Itt Nyugszik egy szép virágszál
Akit szülői sajnál László István
volt a nevem 3 esztendőt e földi életbe
éltem nyugodjék csendesen a földnek porába
lelke örvendjen a fényes menyországba
Mehalt 1906

(130, 131, 132, 170 rajzok)

Ennek a sírversnek kezdősorai gyakran változnak:

Itt nyugszik e sírba egy kis angyal
Fülöp Mihály akit a szülői mai napig sajnálnak

(114, 127 rajzok)

Itt nyugszik e sírba két édes . . . .

(154 rajz)

A felnőttek, idősek sírkövein is tulajdonképpen két típus variációival találkozunk. Az egyik már a múlt század 80-as éveiben kialakult:

Itt nyugszik egy szorgalmatos jó gazda
kinek neve Fülöp István volt ki élt
70 évet M. H. 1881 be
e követ emelte Magyarosi Mária jó neje
(72 rajz)

Itt nyugszik e gyászos setét sírboltba
egy szorgalmatos jó öreg édesanya
Demeter Györgyné Koncz M. Borbára
ki élt 84 évet meghalt 1914-be

(125, – 101, 106, 107, 124, 125, 129, 133, 138, 140, 141, 148, 151,
153, 152, 155, 157, 159, 161, 172, 175, 177, 179, 180.)

A másik típus megszólító, felhívó mondattal kezdődik:

Állj meg utadon ember tekincs e sírkőre
Én is voltam egy időben a földnek művelője
László Mihály volt a nevem míg 54 évet éltem
s ebből társammal Menyhárt Kata jó nőmmel
párosan 32 évet töltöttem
Meghalt . . . .

(126 rajz)

Vannak hosszabb változatai:

Állj meg itt átmenő tekincs e sírkőre
Olvasd el hogy ki nyugszik e sötét gödörbe
Voltam özvegy Koncz Erzsébet aki élt 24 évet
de rövid volt az életem ily korán el kellett
költözsem ne sirasson édesanyám
nincs több gondja reám itt nyugszom
a temetőbe mind ide jönnek későre m. h. 1922
béke legyen porai felett k. sz. jó szülei

(150 rajz)

(103, 104, 108, 121, 128, 134, 156, 170, 176 rajzok)

A sírversek szerzőit illetően megoszlanak a vélemények. Id. Koncz István szerint a „verseket is a havadtői Kerekes csinálta”. Mások úgy emlékeznek, hogy Kovács tiszteletes írta versebe a legtöbb sírkő feliratát. A „rokonok összebeszéltek, hogy mit írjanak”, – vagy pedig azt írták „amit otthon tudtak”. Néhány feliratról megállapítható, hogy Kovács György tiszteletes fogalmazta, aki a századfordulón több évtizedig paposkodott Nagykendén, ott is temették el. A falu verselője (vagy a sírkőfaragó) írhatta az alábbi egyéni sorsra szabott sírverset:

Ó te mérges halál mejen rossz hejt jártál
három kedves árva jó gyermekem
mejen árván hagyád
ó jó istenünk ki lessz már velünk
ki visel gondot ránk
a jó édesapánk
Zima Róza volt a nevem
amég 32 évet éltem a dicsői kórházba
gyermekszülésbe elvesztettem az életem
páros életet éltem Palkó Domokos jó férjemmel
14 évet M. H. 1938 ápr. 13-án

(178 rajz)

Ez alábbit valóban otthon goldolhatta ki a megszorodott szülő:

Itt nyugszik Gergely Juliának teste
ki két évet (élt) e gyászos életbe
M. H. Április 25-én
nyugszol kedves kis angyalom
többet nem jössz vissza én aztat gondolom

(145 rajz)

Gyakran előforduló szokás, hogy házastárs sírjára olyan sírkövet állítanak, melynek felülete kettős beosztású, így az ugyanabba a gödörbe később temetkező számára nem kell új követ tenni. Még gyakoribb, hogy a kőre felvésetik a még élő házastárs sírversét is és csak a halál dátumának helyét hagyják szabadon (pl. 161, 184).

Az eddig megfigyelt sírkövek anyagául ugyanaz a homokkő szolgált, mint amiből a múlt század sírkövei is készültek. Ez időszakban állított síremlékek között megfigyelhetünk olyanokat, melyek anyaga másfajta, időtállóbb, keményebb kő (ilyenek a 106, 109, 142, 150, 158, 160, 169. rajzokon láthatók). Nem csak anyagukban, de ornamentikájuk jellegében is különböznek. Jellegzetességük a domború faragással kialakított levélfüzér és a különlegesen kialakított forma. (Az előző időszak kövei között is találunk ilyen jellegűekkel a 83, 84, 87, 88-as rajzokon láthatóak, de ezek anyaga homokkő). Ezért nehéz eldönteni, hogy a távolabbi, esetleg városon működő kőfaragó munkái-e (ilyen kő, andezit vagy trahit legközelebb a 40–50 km. lévő hegyekben található), vagy ezek is a környéken készültek. Az biztosra vehető, hogy nem a többiekkel azonos műhelyben.

A változás első jelei a harmincas években mutatkoznak. Megjelenik a sírköveken a szomorúfűz ábrázolása, amit eddig csupán két alkalommal figyelhettünk meg, egy 1873 és egy 1905-ben állított kövön. Most egyik évről a másikra általánossá válik. A korábban csak felnőtt-idős síremlékén látható kompozíció három-három hajló levele közé veszik, ami azt bizonyítja, hogy ugyanabban a kőfaragó műhelyben készült. Ettől kezdve azokkal a virágkompozíciókkal sem találkozunk többet, amelyeket a gyermekek számára állított sírköveken láhattunk eddig. Mostmár csak a felirat jelzi, hogy gyerek vagy

felöltt nyugszik a sírban. Divattá válik a városi kőfaragóknál rendelt síremlék állítása, melyet fehér vagy fekete márványból, nemritkán svéd gránitból csináltatnak. Ezekre a nagyon drága síremlékekre természetesen csak a leggazdagabb családoknak telik. A szegényebbek egy ideig a hagyományos homokkőből készült síremléket állítják (az utolsó 1940-ben készül 182. sz. rajz), majd általánossá válik az úgynevezett „öntött kő”. Ezek, a szomorúfüzes homokkővek mintájára továbbra is Havadtőn készülnek, cement és durva homok keverékéből.

A háború után Marosvásárhelyről és Segesvárról hozatnak sírköveket. Ezek kivétel nélkül műkövek, melyekre esetleg márvány lapokat erősítenek, ahova a felirat kerül. Formáik a 30-as években állított márvány síremlékeket utánozzák, — betonkockára állított, oszlopokkal tagolt lap, erre kerül a felirat. Barokkosan hajló felsőrészen mélyen vésett, vagy domborúan kiugró festett-aranyozott szomorúfüz, mely a korábbiaknál részletesebb, természetű formában látható; búzakalász kompozíció; letört rózság nyíló virággal; nyíllal átlótt szív, kehely figyelhető meg. Gyakori a lábazatra vésett rozette. Sokszor külön erősítik rá a fémből öntött díszítményeket; kelyhet, rózsát, stb. Előfordul, hogy fényképet ragasztanak a kőre üveglap mögé.

A sírfeliratok 1930—40 között hosszabbak, érzelmesebbek mint a korábbiak. A gyerekek köveire írt sírversekben már nem találkozunk virághasonlattal. A virág szó még előfordul a szövegben, de gyakran már csak egy életkép tárgyaként:

Balázs Erzsébet
szül. 1932. dec. 15.
M. H. 1934 szept. 1.
Virágokat szedtem
Koszorút kötöttem
Még el sem fáradtam
S immár pihenni tértem

A babér koszorú
Nem díszíté fejem
Nagy reménységem
Le a sírba vittem
E sírkövet állíttaták jó szülei
Béke poraira

(183 rajz)

Fülöp Ágnes vagyok letéve e sírba
Kedves jó szüleim és testvéreim
Emlékeit kössétek csokorba
Pihenni hozzátok e csendes magányba
Nem vagyok már többé a leánykák sorába
2 év volt az rövid életem
Isten parancsára ekkor bevégeztem
Mehalt 1935

E sírkövet állíttaták jó szülei
Béke poraira 1940

(182 rajz)

ÖSSZEFOGLALÁS

Az átalakulásnak három szakaszát különböztetjük meg:

1. Az első időszak: a XVIII. sz. végétől 1880–90-es évekig.

- A fejfa állításának ősi szokását már a XVIII. sz. végétől fokozatosan a sírkő váltja fel, a XIX. sz. közepéig ez a folyamat befejeződik.
- A sírjelül választott terméskő eredeti formáján egyáltalán nem vagy nagyon keveset változtatnak.
- A követ a kelet-nyugati tájolású sír nyugati felére állítják, 30–40 cm-re a földbe ásva úgy, hogy a felirat nyugatra néz.
- Növényi elemekből és körökből alakított véseteket csak azokon a köveken figyelhetünk meg, melyeket gyerekek sírjára helyeznek, a felnőttek, vagy idősebb elhunytak sírkövén csak a felirat olvasható.
- A gyereksírokon látható kövek vésetei változatosak, nincs közöttük két teljesen egyforma.
- A feliratok betűit két halványan bekarcolt vonal közé vésik, egymással nem kapcsolódó írott kisbetűkkel, melyek néhol nyomtatott nagybetűkkel keverednek.
- A felirat első sora a halál dátumát közli ilyenformán: Anno 1858, vagy 1859 június 17.
- A feliratok többségének stílusát a népköltészetben ismert virágmetafora határozza meg.
- A faluban élő, de a parasztréteghez nem tartozó családok sírkövei különböznek a falusiakétól a kő megmunkálásában, az ornamentika és a felirat jellegében, valamint kivitelésének stílusában.

2. A második szakasz: 1880–90-es évektől 1935–40-ig.

- A sírkő anyaga terméskő, melyet kőfaragó alakít szabályos formára.
- Elhelyezésük a síron nem változik, a felirat nyugatra néz.
- A felirathoz szabályos antiqua betűket használnak, mélyen belevésve a kőbe.
- Növényi elemekből alakított ornamentikát minden sírkövön találunk, de különbség van a gyerekek és a felnőttek sírkövén láthatók között.
- Az ornamentikát kétféle technikával alakítják: domború faragással és véséssel.
- A sírköveket színezik.
- A sírversek leegyszerűsödnek, a virágmetafora még jellemző.

3. A harmadik szakasz: 1935–40-től napjainkig.

- A síremlékek anyaga „öntött kő”, műkő, melyet városi kőfaragók készítenek (ritkábban márvány, vagy gránit).
- A sír tájolása nem változik, de a sírkövet a sírhant keleti vagy nyugati végébe állítják, úgy, hogy felirata a temetőn átvívó út felé nézzen.
- A sírkövek díszítményén korábban ritkábban, vagy egyáltalán nem alkalmazott formákat találunk, a régi formák eltűnnek.
- Nincs különbség a gyerek és felnőtt sírjára állított síremlékek között.
- Sírverseket csak ritkán találunk, megszűnik a virágmetafora alkalmazása. Jellemző, hogy a feliratokon feltüntetik a síremlék készítőjének nevét.

JEGYZETEK

1. Győrffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 113: „a gyepekre kitelepített kékkendekről” nevezték el a falut.
2. Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1913. 843–867.
„Terra ... Felkend et Kedhida cum melondina” (1325) – „Possesione Naghkend” (1409).
3. U. o. „Tributum de Kendhida et castrum de aedem” (1325).
4. A bőrlájbik Kelementelkén készültek, a 20–30-as években a Ravasz család készítette.
5. Azért „pipás ing”, mert a nyakkivágás hasítékában akasztva volt szokás a pipát hordani.
6. Hofer Tamás–Fél Edit: Magyar népművészet. Corvina 1975. 492. kép (Balavásári viseletnek írják hibásan, a felvétel Nagykendén készült 1942-ben Máté János /Garas/ udvarán.)
7. Néhány éve a nagykendi templom padlásán megtaláltam e sárkányok nagyobb méretű mását, melyek 1914-ig a templom karzatát díszítették. Az új orgona felállítása-kor szerelték le. 1760-as években készítette a festett kazettás mennyezettel együtt Csikfalvi Csók János, a vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint. (lásd az I. tábla alján)
8. Szt. László első törvénykönyve 25. fejezete: „Aki... nem a templom mellé temeti az ő halottait, tizenkét napon át vezekeljen kenyéren és vizen kalodába zárva. Ugyan így vezekel az az úr vagy falubíró, aki a helybeli szegényt, vagy jövevény halottat nem a templom mellé temeti”.
9. Illyés Géza: Zsinati végzések. Kézirat 4650.
Ref. Egyházi Levéltár Kolozsvár.
10. Egyházmegyei Levéltár Dicsőszentmárton.
11. Fábián Béla: Nagykend Helynevei. Erdélyi Tudományos Füzetek 1939.
12. Id. Koncz István; özv. Koncz Istvánné, Magyarósi Erzsébet; id. Tar Mihály.
13. K. Kovács László: A kolozsvári hostátiak temetkezése. Kolozsvár 1944.
14. Dr. Kós Károly: Népélet és néphagyomány Kriterion 1972. 228. „... máig nemzet-ségek szerint van a temetkezés, akár a templomi ülésrend”. (Nagykendén a templomi ülésrend életkor szerint történik. A bejáratától jobbra a férfiak ülnek, balra a nők. A padsorok külső szélén a legidősebb, a felfelé eső részben a legfiatalabb. Ha egy meghal, a következő ül a helyére, így a falu mindenkori legidősebbje ül az első sor legszélén. Az úrvacsorához való kiállás is életkor szerint történik.
15. Az Újtemetőt a László birtokból hasították ki, ahol már korábban temetkeztek (76. sz. rajz 1882-től) 80. sz. 1885-ből László család sírjai.
16. Viski Károly: Szalontai fejfák vésett díszítése. Ethnographia, 1913. „... a fák meg-fogyatkozása, erdőirtás következménye a kisebb fejfa és a sírkő megjelenése, – és az a divat, hogy a módosabb ember követ állít.” – Novák József: Temetők népi mű-vésze. Néprajzi Értesítő, 1910. Veszprém. „... e sírköveket az öregek – küfejfáknak nevezik.”
17. Nyílföldek; közös földtulajdon, melyet ősi szokás szerint sorshúzással osztanak fel

évről-évre (megjelölt nyílvevesszők segítségével). Főképp a székely földön volt általános, ahol régen a szántókat is évente újraosztották, – nyilazták.

18. Virgó; villong, villogó; virrog „veszekedik” pereskedik ige igenévi származéka = peres.
19. Kós Károly: Népelet és néphagyomány A székely sírfák kérdéséhez 262, 269. „Nem írtak a régiek a fejfákra ... mert a fejfa nem az idegenek tájékoztatására szolgáló emléktábla vagy emlékoszlop volt, hanem a halott képmása.”
20. „Síri jeleink egyike-másika – ahogyan ezt már mások is észrevették – kétségkívül emberi formára emlékeztet s nem lehetetlen, hogy egykor valóban emberi alakú is volt”. Viski Károly: Magyarország Néprajza, II. 302. Kós Károly: Népelet és néphagyomány. 269. „... a fejfa a halott képmása: ... A képmás pedig a primitív prelogikus észjárás szerint – azonos magával az ábrázolt személlyel.”

KÉPEK

Évszám	Rajz
1770	1
1781	2
1795	3
1807	4
1817	5
1821	6
1826	7
1830	8, 9, 10
1834	11, 12
1841	13
1849	14, 15
1846	16, 17
1848	18, 19, 20
1850	21
1851	22
1852	23, 24
1855	25
1856	27, 28
1858	29, 30, 31, 32
1859	33
1860	34
1863	35, 36, 37
1865	38
1868	39, 49, 41, 42
1870	43, 44, 45
1872	48, 49, 50
1873	51, 52, 53, 54, 55, 6
1874	57, 58
1875	59, 60
1876	61, 62
1877	63, 64, 65
1878	66, 67
1880	68, 69, 70
1881	71, 72
1882	73, 74, 75
1883	76
1884	77, 78
1885	79, 80
1886	81
1888	82, 83
1889	84, 85

Évszám	Rajz
1895	89
1896	90, 91
1897	92, 93
1904	101
1905	102, 105, 106, 107, 108
1906	109, 110, 114
1908	117
1910	124
1914	125, 128
1916	129
1918	133
1919	134, 138, 141, 142, 143, 144
1921	136, 149
1922	150, 151
1923	152, 153, 154, 157
1925	155, 156
1927	158
1928	168
1932	172, 173, 174, 180, 181
1934	176
1937	177, 179
1940	182, 183

TÁBLÁK

- I. Nagykendi sárkányos (koronás kígyós) kapuk
- II. A község és a temetők elhelyezkedése (jól láthatók a kertek végében lévő sírhelyek)
- III. *Életfa ábrázolások erdélyi fejfákon*
1. Magyar lapád (Jopadea)
  - 2–3. Magyarpéterfalva
  4. Hari (Hopirta) Kós Károly gyűjt.
  5. Magyarózd (Ozd) – Horváth István gyűjt.
- IV. 1. Magyaró (Alunis)
- 2–3–4. Mezőfele (Cimpenița)
- V. 1a–2–5. Bánffyhunyard (Huedin)
- 3–4. Magyarbikal (Bicalat)
- VI. *Nap-szimbólumok (rozetták)*
- 1–2. Váralmás (Kalotaszeg) (Almasu)
  3. Vámosatya
  4. Dunapataj
- VII. *Fa és nap*
1. Tahi
  2. Kisoroszi
  3. Penyige
  4. Debrecen
- VIII. *Életfa*
1. Désháza (Deja)
  2. Körösjánosfalva (Ioanis)
  3. Mánd
  4. Nábrád
  5. Diósviszló
- IX. *Életfa*
- 1–3. Gyulakuta (Fintinele)
  2. Ákosfalva (Acătari)
  4. Vécke (Vețca)
  5. Egrestő (Agrășteu)
  6. Kiskend (Chendu-Mic)
- X. *Sírkőfejek díszítése*
- 1–2. Kibéd (Chibed)
  - 3–4. Ákosfalva
  5. Egrestő
  6. Vécke
- XI. *A sírkövek alakja*

- XII. Nap-szimbólumok a nagykendi sírkövekről
- XIII. Életfa ábrázolások
- XIV. „Tulipános” életfa ábrázolások
- XV. Egyéb jelek a sírkövekről
- XVI. „Tulipános” életfa ábrázolások
- XVII. A sírkő fejének díszítései

MOTIVUMOK

Tulipán (rajzos)

6, 7, 19, 21, 23, 24, 29, 30, 33, 37, 39, 42, 43, 44, 62, 68, 69, 79, 80, 81, 90,
110, 111, 114, 115, 116, 162, 163.

I., II., IV., V., VI., IX. tábla

Tulipános szív

50, 53, 56, 62, 64, 77, 79, 80, 110, 111, 114, 115, 119, 120, 122, 123, 127, 130,
131, 132, 145, 152, 154, 162, 166, 169, 170.

IX. tábla

Életfa

6, 7, 13, 20, 21, 23, 29, 30, 32, 35, 37, 39, 40, 42, 50, 62–67, 79, 80, 87, 88,
89, 90, 110, 114, 115, 116, 162, 163, 170, 184, 185.

I., VII., VIII., IX., X. tábla

Nap

10, 18, 21, 22, 33, 36, 44, 45, 48, 51, 52, 53, 55, 57, 59, 60, 65, 79, 80, 84,
100, 102, 117, 121, 126, 129, 133, 135, 136, 146, 165, 180, 182, 183, 189, 192.

VII., VIII. tábla

Szomorúfűz

54, 106, 168, 174, 179, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 188, 191,
197.

VII. tábla

Szív

50, 53, 74, 75, 77, 84.

(nyíllal) 47, 58, 96, 158.

SUMMARY

The Calvinist churchyard in Transsylvania are famous for their richly ornamented carved wooden crosses. The cemetery of the village Nagykend in the Küküllő river valley (Chendu, Regiunea Mures, Roumania) are in several ways difference from the Székely cemeteries of that region and of the more distant ones. One of these distinctive features is that for about two centuries running we have had traces of stones being erected in the cemetery as signs of tombs. Nearly two hundred of them is shown in drawings. All of them were drawn or photographed on the spot by the author. The following are some remarks about the setting of the study.

We start with describing the history of the settlement and the ethnographic features of the people in the village. The village, the place of the cemeteries (see the map in t. II.) gives valuable data to the understanding of particular burial customs. Namely, contrary to the customs of the neighbouring villages, it can still be observed that some decades ago some families were buried in the back yards the houses (Though there were public cemeteries from the end of the 18-th century, as well). In our opinion, this is the time, when wooden crosses were followed by grave-posts of soft sand-stone. (The surrounding forests were cut out in this decade as well.)

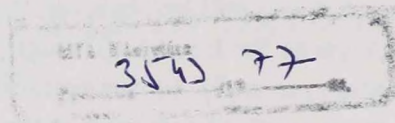
In the end of the study, we give an account of the rhymed epitaphs and the curved and carved ornaments. We can show the slow change of ornaments in the 19-th and mainly in the 20-th century. Three phases of this change can be distinguished:

1. The first period: from the end on the 18-th century to the 1800–1900-ies: the ancient custom of erecting wooden crosses is gradually followed by tombstones and this process comes to an end in the middle of the 19-th century. The original form of rubble stone chosen as gravepost is not altered at all or very slightly. The stone is erected on the Western end of the grave which is leveled to point from West-East and put into the earth so that the epitaph looks to the West. Engravings of floral elements and circles can be observed only on stones erected on children's tombs, but on the tombs of grownups and the elderly deceased only epitaph can be read. The engravings of stones on children's grave-posts are varied, one cannot find two alike. The letters of the epitaphs are engraved between two pale lines in small letters that are separated from each other. The first line of the text announces the date of death as follows: Anno 1858 or 17. June 1858. The style of most part of the epitaphs is determined by the flower metaphor well-known in folk literature. The tombstones of families who live in the village but do not belong to the strata of peasants are different from those of the peasants in the elaboration of stone, in ornaments and in the type of epitaph and lastly in execution.

2. The second period: from the 1880–1890-es till 1935–1940: the material of grave-posts is rubble-stone shaped to symmetrical form by the stone-cutter. Their position on the tomb is not altered, the epitaph looks to the West. Regular antiqua

letters are used on the epitaph deeply engraved into the stone. Ornaments of floral elements can be found on every tombstone, but there is some difference between the ornaments on tombstones of children and on that of the adults. Ornament is formed by two kinds of techniques: by round bulging carving and by engraving. The tombstones are coloured. The epitaphs become simpler but the flower metaphor is still characteristic.

3. The third period: from 1935 till the present day. The material of grave-post is „cast-stone”, artificial stone made by urban stone-cutters (more rarely marble or granite). The position and dwelling of the tomb does not change but the stone is erected on the Eastern or Western end of the stone so that its epitaph looks at the way crossing the cemetery. On the ornaments of the stones one can find forms that were used rarely or not at all before, the old forms disappear. There is no difference between the grave-posts of children and grown-ups. Epitaphs can rarely be found, the application of the flower metaphor no longer can be found. There is a special feature: the name of stone cutter is indicated.

INDEX of DECORATIVE MOTIFS

Tulip

6, 7, 19, 21, 23, 24, 29, 30, 33, 37, 39, 42, 43, 44, 62, 68, 69, 79, 80, 81, 90,
110, 114, 115, 116, 162, 163.

I., II., IV., V., VI., IX. tábla

Tulip and Heart

50, 53, 56, 62, 64, 77, 79, 80, 110, 111, 114, 115, 119, 120, 122, 123, 127, 130,
131, 132, 145, 152, 154, 162, 166, 169, 170.

IX. tábla

Tree of Life

6, 7, 13, 20, 21, 23, 29, 30, 32, 35, 37, 39, 40, 42, 50, 62–67, 79, 80, 87, 88,
89, 90, 110, 114, 115, 116, 162, 163, 170, 184, 185.

I., VII., VIII., IX., X. tábla

Sun

10, 18, 21, 22, 33, 36, 44, 45, 48, 51, 52, 53, 55, 57, 59, 60, 65, 79, 80, 84,
100, 102, 117, 121, 126, 129, 133, 135, 136, 146, 165, 180, 182, 183, 189, 192.

VII., VIII. tábla

Weeping Willow

54, 106, 168, 174, 179, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 188, 191,
197.

VII. tábla

Heart

50, 53, 74, 75, 77, 84

(with an arrow) 47, 58, 96, 158.

CONTENTS

Grave-yards and grave-signs in Transylvania	
Collected by P. IMREH – Commented by M. HOPPÁL	5
Summary	21
Index of Decorative Motifs	25
Drawn by R. DOLÁK–SALY	26
Carved tomb-stones and their decorative art	
Collected and drawn by L. PÉTERFY	79
Commentaries	135
References	154
Figures (with the date of the stones).....	156
Summary	161
Index of Decorative Motifs	163

CONTENTS

Introduction and Acknowledgments 1

1. The History of the Study 10

2. Theoretical Framework 25

3. Research Design and Methodology 45

4. Data Collection and Analysis 65

5. Results and Discussion 85

6. Conclusions and Implications 105

7. References 125

8. Appendixes 145

9. Index 165

TARTALOMJEGYZÉK

Imreh Pál – Hoppál Mihály: Fejfák és temetők Erdélyben	5
A fejfák adatai	14
Motívumok	19
Angol nyelvű összefoglaló	21
Péterfy László: Faragott sírkövek és díszítményeik a nagykendi temetőben	79
Jegyzetek	135
Képek	156
Táblák	158
Motívumok	160
Angol nyelvű összefoglaló	161

Editor: dr. Mihály HOPPÁL
Institute of Ethnography
of the Hungarian Academy of Sciences,
Folklore Department
Budapest, I., Országház u. 30.

Please write directly for exchange copies to our
library:

MTA Néprajzi Kutatócsoport Könyvtára
1250 Budapest, Pf. 29.
HUNGARY

